



ԱՆԱԿԻՏ

ՀԱՆՐԱՅՆ ԱՄՍԵԱԿՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ

Ե ՏԱՐԻ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1903

ԹԻՒ 9

ԲԱՐԻԶ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանուն լատեր են նախնական սրբագան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Եւ այդ կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տրեկերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Ցախտեալիս խօսակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : Ե՞նչ հոգին չ'ընդմանէր, չբուստարէր ինչ որ միտը կ'ըսէ, այդ չհասկցուած յօն բնութեան չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Ժ. ՄՈՒՆԷ

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Ե. ՏԱՐԻ

1903 ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԹԻԻ 9

ՈՍԿԵԳՍՐԵԱՆ ՀՍՑԵՐԷՆ ՈՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ

— † —

«Մեքոպեան հայերէնի» եւ «Վենետիկեան հայերէնի» պայքարը որ տաւնով ա՛յնքան մեղանի աշխարհը հոսեցուցած է Վիեննայի եւ Վենետիկի Մխիթարեանց, ինչպէս եւ իրենց հետեւող ոչ-Մխիթարեաններուն, վերակենդանացած է քանի մ'ամիսէ ի վեր: Մէկ կողմէն «Թալմու Վանանգացի» սասանունին տակ ծածկուած Վիեննացի կարեւոր Մխիթարեան մը եւ Պ. Յ. Գուրգէն՝ Պոլսոյ թերթերուն մէջ, ու միւս կողմէն Հ. Ա. Ղազիկեան՝ «Բազմավէպ»ի մէջ, վերսկսած են հին կռիւը, — այնպիսի մոլեգնութեամբ մը, որ կարծես նոր Տրովական պատերազմ մ'ըլլար աստուածադիպ Հեղինէի մը պատճառովը ձագած:

Այդ մոլեգնութիւնը անխմատ չի թուիր ինծի ոչ ալ տհաճոյ Գրաբարը, թէպէտ մեռած, կը ներկայացնէ չքնաղ ու յաւիտենական Գեղեցկութիւն մը, նուրբ մտքերուն մեծ խանգավառութիւններ, բուն տարփանքներ ներշնչելու միշտ կարող, ու ոչինչ աւելի հասկանալի է եւ արդար քան մեծ տարփանքներէն բղխած կոխունքներ ջերմութիւնը, եթէ կայ անախորժ տարր մը այս պայքարին մէջ, մոլեգնութիւնը չէ որով երկու կողմի մարտիկները կը պաշտպանեն հին հայերէնի մա-

սին իրենց ունեցած յատուկ ըմբռնումը, այլ այն շատ քիչ սոկեղարեան «ձեւը» զոր այդ բանակուիւր մերթ կը զգենու: Հետեւեալ կտորը, որով Հ. Ղազիկեան՝ այս կարգին առթիւ գրուած յօդուածի մը մէջ՝ կ'ուզէ «սեղմ ոճի» գերազանցութիւնը բացատրել, բաւական է այդ մասին գաղափար մը տալու:

«Արեւուն տակ կիրակի մը, երկու մարդ Մէզար-Պուրնուէն ձրոճրո պիտի երթան: Մէկը կառք մը կը նստի, ճերմակ հովանոցը կը բանայ, եւ շուտ մը կը հասնի: Միւսը կը սկսի սաքով երթալ, առանց հովանոցի, քալելով թանձրամած փոշիին մէջէն: Ան ալ տեղը կը հասնի: Բայց խոնջ, վաստակաբեկ, քրտնած, եւ երկար ատեն անկարող է պաղ ջուրը խմելու: Միւսը՝ հանգիստ, իր հաճոյքը կը վայելէ: Զուրերը գացած է հաճոյքին համար, ուստի որքան քիչ նեղութիւն կրէ, այնքան աւելի իր նպատակին կը հասնի: Գրականութեան մէջ ալ այսպէս է,» եւն:

Նիւթին բնութեանը աւելի համաձայն պիտի ըլլար ոճ մը ուր մտածումն ու զգացումը, իրենց բոլոր ջերմութիւնը պահելով հանդերձ, զգենուին այն վեհութիւնը զոր պէտք է ներշնչէ հին հայերէնին պէս մեծվայելուչ ու ազնուական լեզու մը:

Բարերազգաբար, վերջին պահուն երեւան եկաւ նոր պատերազմիկ մը, Զ. Գ. Գալեմքեարեան, որ՝ աւելի նեւտոր քան Հեկտոր, «Հանդէս Ամսօրեայի» օգոստոս-սեպտեմբերի թուոյն մէջ իր հրատարակած, լուսաւոր, փաստալից ու վայելչաչնորհ մէկ յօդուածովը վէճին տուաւ այն լայն ու ազնիւ հանգամանքը զոր պէտք է միշտ պահպանել երբ կոխը երկու «թէզ» միջեւ է, այսինքն երկու Գաղափարի, երկու աննիւթական, հետեւաբար անշահախնդիր, անանձնական ու բարձր էութիւններու:

Հարցը, որ ցարդ բանասէր-մասնագէտներու միջեւ սահմանափակուած է միացած, զուտ բանասիրական հարց մը չէ, եւ նոյն իսկ՝ ըստ իս՝ աւելի գեղեցկագիտական հարց մըն է քան բանասիրական, եւ այդ տեսակէտով կ'ուզեմ բառ մ'ըսել այդ հարցին վրայ:

Բայց պէտք է նախ խնդրոյն իսկութիւնը բացատրել «Անահիտ» ընթերցողներուն, որոնք մեծ մասամբ անտեղեակ ըլլալու են անոր:

Ամէն ոք գիտէ թէ դասական հայերէնի վերակենդանացումն՝ իբր զրական լեզու՝ ԺԸ դարուն կատարուեցաւ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռքով: Ս. Ղազարու վանքին հիմնարկութենէն առաջ կամ անոր հաստատումէն յետոյ՝ Պոլսոյ, Էջմիածնայ, Երուսաղէմի եւ հայկական ուրիշ կեդրոններու մէջ դասական հայերէնով հրատարակութիւններ եղած են, բայց ոչ մէկ կեդրոն այնքան յարտաւելութեամբ, ճոխութեամբ, մեթոտով ու փայլով չկատարեց այդ գործը, որքան Ս. Ղազարու վանքը՝ առով, Վենետիկի Մխիթարեաններն ամբողջ ազգին մէջ նկատուեցան իբրեւ զերագոյն վարպետները հայերէնագիտութեան: Որովհետեւ Ս. Ղազարու միաբանները իրենք իսկ միշտ յայտարարած էին թէ հայերէն լեզուի ամենակատարեալ եւ ամենա-

գեղեցիկ ձեւը Ոսկեդարու լեզուն էր, եւ որովհետեւ իրենց լաւագոյն չրողները, Բաղրատունիներն ու Հիւրմիւզներն իսկ, իրենց պարծանք կը համարէին ոսկեդարեան հեղինակներուն հետեւողի ախողոր, իրենց բոլոր հիացողները, աշակերտները, եւ իրենք իսկ կը կարծէին թէ իրենց լեզուն ուրիշ բան չէր բայց եթէ Եզնիկի եւ Բիւզանդի, եղուն՝ վերակենդանացած: Վինետայի Մխիթարեաններն ալ ժԹ. դարու առաջին շրջանին մէջ՝ այդ համասփիւռ յարգանքը կը տածէին Վենետիկ ասն զ արարագիտական հեղինակութեան համար: Բայց 1840ի ժող. Վինետայի միաբանութիւնը կը կատարէ կարեւոր գիւտ մը. կը նշմարէ եւ կը սահմանէ «բուն ոսկեդարեան գրաբարին» յատկանիշներն ու որոշապէս կը զատէ այն հեղինակները որոնց մէջ միայն կարելի է գայն գտնել հարագատ ու անեղծ: Ահա ինչպէս կը բացատրէ Զ. Գալեմքեարեան այդ իրողութիւնը, որ իրօք արժանի է «գիւտ» անունին.

« Անցեալ ԺԹ դարուն սկիզբները Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնը սկզբաւ նախնեաց մատենագրութիւնն՝ ը մաքուր տպագրութեամբ ի յոյս ընծայել, որով Ե. դարէն ԺԳ դ. ր գրուած գրաբար գրքերն սկսան ուսումնասանչ ընթերցողներու մատչելի ըլլալ: Որչափ ալ այս հրատարակութիւնները գիտութեան պահանջած յօրինուածութեամբ յոյս տեսած չէին, որով այս կամ այն լեզուական կամ պատմական կէտերու մէջ գայթական պատճառ կ'ըլլային սկարներու, սակայն յիւքեան մեծ կարեւորութիւն ունեցան, եւ ի մէջ այլոց՝ գրաբարի ուսման մեծ զարկ տուին: Այս հրատարակչական գործունէութիւնը Թանաւանդ շատ մեծ էր 1825—40 տարիներու մէջ: Այս ժամանակներն հրատարակուեցան ի մէջ այլոց՝ Եզնիկ, Սորենացի, Ոսկեբերանի Մեկնութիւն յաւետարանագիրն Մատթէոս, Բարսեղի ճառք Վեցօրեայ արարչութեան, Բուզանդի Ազանթագեղոս, Եղիշէ, եւն: Այս եւ նման հրատարակութիւնները մինչդեռ հրատարակիչ Վենետիկի Միաբանութեան մէջ գրաբարի ուսման վրայ նոր ազդեցութիւն մը չունեցան, եւ ամէն կարգի հեղինակին գրաբարը «վսեմ, շքեղ հայկաբանութիւն» համարուեցաւ, ան-

գին Վիեննայի Միաբանութեան մէջ ուրիշ ազդեցութիւն չառաջ բերին : Այս վանքին կղերանոցին մէջ 1830-40 տարիները երարարի առանձին ուժ կր տրուէր, եւ նոյն կղերանոցի մէջ «Ոսկեղարեան գրարարի» գրութեան զիւտն հղաւ : Հ. Յ. Գաթրճեան եւ Հ. Մ. Գարագաշեան (ձեռնագրեալ են 1841ին) : Թակաւին կղերանոցի մէջ՝ մտադիր եղան Ե. զարու հեղինակներուն լեզուին առանձնաշաւ կուժի ննկերուն : Եւ զանագանցին ուրիշ զարեւու լեզուներէ, եւ նոյն իսկ Ե. զարու հեղինակներու լեզուին մէջ ակնյայտի տարբերութիւններ տեսան, հեղինակները լեզուի յատկութեան եւ ժամանակի տեսակէտով այլ-եւ այլ խմբերու բաժնեցին, եւ որոշեցին թէ որ հեղինակներու գրարարը քերականութեան եւ բառամթերքի կողմանէ պէտք է կանոն ըլլայ ներկայ գրարարի : Իրենց այս զիւտը ծանուցին իրենց վերակացու Հ. Յ. Պօզաճեանին, որ ընդունելի գտաւ զիւտը եւ 1838-41ին հրատարակած հայ-տաճկ. եւ տաճկ.-հայ. բառագրքերուն մէջ գործածեց : Այդ զիւտն ընդգրկեց Վիեննայի Միութեանց բովանդակ Միաբանութիւնը, հրատարակեց անմիջապէս նոյն ուղղութեամբ գիտութեան այլ եւ այլ ճիւղերու վերաբերեալ գրարար հեղինակութիւններ եւ թարգմանութիւններ, եւ նոյն ուսումը կ'առանդուի ցոյցար Վիեննայի զպիսցին մէջ :

Այս զիւտն ընդէն յետոյ, Հ. Հ. Գաթրճեան եւ Գարագաշեան «ոսկեղարեան» գրարարով կը թարգմանեն Պոսիէի «խօսք վան Կիւրեան կան պատմութեանը», որուն կը յաջորդեն ուրիշ թարգմանական եւ ինքնագիր շատ մը գործեր, նոյն հեղինակներէն ինչպէս եւ ուրիշ միաբաններէ, միշտ «ոսկեղարեան» լեզուով : «Նկարագիր ուսմանց» արտոգոսով իր մէկ կարեւոր գործին մէջ, Գարագաշեան կը բացատրէ կատարած զիւտը, կը սահմանէ ոսկեղարեան գրարարի գրութիւնը : Հ. Չալըխեան եւ Հ. Այսանեան իրենց հին հայերէնի քերականութեան մէջ, Հ. Թ. Թոռնեան իր «Հատընտիր ընթերցուածք»ին յատաջարանին մէջ կ'աւանդեն այդ վարդապետութիւնը : Եւ այս պահուս իսկ Հ. Տաշեան աւարտելու վրայ է մեծ աշխատութիւն մը. — արդէն մասամբ սկսուած Հ. Սպեւեանէն — եւ որ կը պարունակէ ընդարձակ

ու մանրագիծն ոտուճիասիրութիւնը ոսկեղարեան գրարարին :

«Ոսկեղար»ը, Վիեննայի Միութեանց համար շատ կարճ է տեւած, — 406էն (Այբուբենի զիւտին եւ հայ գրաւոր մատենագրութեան հիմնարկումին թուակաւնը) մինչեւ 462. այս ժամանակաշրջանին մէջ արտագրուած ինքնագիր կամ թարգմանական գործերը որոշ եւ ինքնատիպ լեզուով մը, — «Մեսրոպեան լեզուով» — շարագրուած են, որ այդ շրջանէն յետոյ նոյնութեա թ չի պահպանուի իր նոյն իսկ Ե. զարու վերջին քատորդի հեղինակներու արտագրութեանց մէջ, իսկ այնուհետեւ հետզհետէ կը փոփոխուի եւ կը խաթարուի : Տեղի պակասը թող պիտի շտայ ինծի զժրագրաբար այդ Մեսրոպեան լեզուով շարագրուած գործերու ցուցակը, որ Հ. Գաթրճեանեան տուած է իր յօդուածին մէջ, հոս ամբողջութեամբ արտատպել : չորս դասի կը բաժնէ զանոնք Հ. Գաթրճեանեան. (օրինակի համար, Ա. դաս, Եզնիկ, Աստղածաղնի, Ոսկեբերանի Մատթէի մեկնութիւն, եւն. Բ. դաս, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, եւն. Գ. դաս, Եփրեմի Մեկնութիւն հին եւ նոր Կտակարանաց, Եւսեբեայ Պատմութիւն եկեղեցւոյ, եւն. Դ. դաս Կիւրղի Կոչումն ընծայութեան, Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Յովհաննու, Եւագր, եւն.) :

«Այս «ոսկեղարեան» հեղինակներու ընդհանուր նկարագիրն է, կ'ըսէ Հ. Գաթրճեանեան, կանոնաւոր քերականութիւն եւ ոճ, բառերու շարուածքը զաշնակաւոր եւ ճարտար, ասացուածն պարզ, յստակ ու ազնուական, բացատրութիւններն ու նշաններն առատ ածականներն, ոճերն ու դարձուածները բնական եւ զարգարուն, խնդրաուժիւնը իմաստին համեմատ պէսպէս : Բացակէ Բ. դասի ոճն է ճոխ եւ զիւտնագրեական, Գ. դասուը բանաստեղծական եւ ծաղկեալ, իսկ Դ. դասուը մեղմ, քաղցրախօս եւ հանդարտ :

«Այս առաջին աշակերտներու գործերէն զատունինք Ե. էարու կէսէն սկսեալ մինչեւ Է. դարը, երկրորդ աշակերտներու եւ ասոնց աշակերտներուն երկերը, որոնց դարը Արծաթի կ'անուանենք : Ասոնցմէ ոմանց քով յունաբանութիւնը գիտակցաբար եւ զիւտամը տիրող եղած է, եւ որանց քով՝ ըստ մասին : Արդ, որովհետեւ Ե. զարու առաջին կիսուն

լեզուն համեմատելով ասոր յաջորդող ժամանակներու լեզուին հետ՝ առաջինը գերազանց է ամէն տեսակէտով, պէտք ենք այս սովի դարուն» լեզուն հիմ բռնել արդի գրաբարի, եւ անոր ընդհանրապէս տիրող քերականական կանոններուն ու ձեւերուն հաւատարիմ պահպանող ըլլալ, դրութեան կերպին ու ոճերուն ճշդիւ հետեւող ըլլալ ասոնց բառերն ու բացատրութիւնները միայն զործածել, եւ Արծաթի կամ յաջորդ գարեբէն միայն այն արեւասակա՝ ղնիկ բառերն առնուլ բնորանօք եւ իհարկին, երբ «Ոսկեղարեան» երկերուն մէջ անոնց հետքը կամ համագործ չկայ: Այս «արծաթի» գարուն միայն արմատական հայ բառերը որոնք Ոսկեղարու մէջ չեն գտնուիր, կարելի է առնուլ բնորանօք:

«Արծաթի դար» (1700-460-700) երկերն են՝ Յովհ. Մանդակունի, Յաճախապատում. Ղ. Փարպեցի, Եղիշէի Պատմ. եւ Ճառք, Գիւտի Թուղթք Մ. Խորենացոյ պատմութիւն, Պիտոյից գիրք, Երկրադործութիւն, Ճառք, Թուղթք, Մամբրէ, Դաւիթ Անյազթ Թարգմք Փիլոնի, Պատմոնի, Արիստոտելի, եւն, Աթանասի, Կիրոզի, Նիսասցւոյ, Նազիանդացւոյ, Վարք Աղեքստնդրի, Ջենոր, եւն: »

Ե. գարէն յետոյ, ըստ Վիեննայի Մխիթարեանց՝ գասական հայերէնը հետզհետէ կը հեռանայ Մեսրոպեան կազապարէն, կ'աղաւաղի եւ կը խառնակուի, քայլ առ քայլ սեղի տալով աշխարհաբարին որ աստիճանաբար կը զարդանայ, կ'ամբանայ, գրաբարին վրայ իսկ կ'ազդէ, մինչեւ որ օր մը կ'ըլլայ Հայոց բուն գրական լեզուն: Հ. Գալէմբեարեան այդ երեւոյթն ալ շատ լաւ կը բացատրէ հետեւեալ տողերուն մէջ.

« Թէև Մեսրոպայ ձեռասուն աշակերտներն այլեւայլ գաւառներէ էին, բայց իրենց գրութեան եւ թարգմանութեան կը գործածէին Մեսրոպայ սորվեցուցածը, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ, առաւել կամ նուազ անխառնութեամբ, ինչպէս կը ներէր իւրաքանչիւր գրողին յատկութիւնը: Մեսրոպայ առաջին անմիջական աշակերտներէն տարբեր բան չսորվեցան վերջիններու աշակերտները, թէպէտ յունարէնի ազդեցութիւնն առաւել քան զչափն տիրեց ասոնցմէ ոմանց վրայ: Ասոնց ժամանակէն սկսաւ լեզուն եկամուտ օտաւ

րու թիւններու երթարկուիլ, ոչ թէ բնական կերպով եւ օրինօք՝ որ ամէն լեզուներու կեանքի պայմանն է, այլ արուեստական եւ բռնական կերպով այլափոխուելով իրենցմէ հաղիւ կէս դար առաջ գրուած լեզուն: Գրեթէ նոյն ընթացքը բռնեցին կամ քիչ շատ ասոնց հետեւեցան նաեւ յաջորդ գարերու գրաբարագիր հեղինակներն, ա'լ վանական աշակերտներ Քիւսն, քանի որ քաղաքական զէպքերու յաջորդութեամբ հասարակաց դպրոցներու հետքը մնացած չէր: Ասոնք իրենց վարդապետներու առաջնորդութեամբ, թերեւս ասոնց բողոքի եւ քերականութեան, կը սորվէին գրաբար արդէն մեռեալ լեզուն, նախորդ գարերուն գրուած գրքերուն վրայէն, եւ կը գրէին այս անձնական ուսմամբ ստացած գրաբարով: Բնական է որ ընթերցած գրչութիւններու, ուսուցիչ վարդապետներու գիտութեան, անձնական կարողութեան աստիճանին, իրենց ծննդավայրին կամ ապրած միջավայրին աշխարհաբարին ազդեցութեան աստիճանին համեմատ էր նաեւ այս եւ յաջորդ գարերու գրաբարագիր հեղինակներու գրաբարագիտութեան աստիճանը: Եւ ինչպէս մենք այսօր կրնանք տեսնել՝ այս յաջորդական գարերու սակաւութիւ գրութիւնները մեր առջեւ ունենալով, ասոնց գրաբարը կը տարբերէր իրենց նախավարդապետներուն Ե գարու հեղինակներուն գրած գրաբարէն: Այնպէս որ Ղ. Փարպեցի, Եղիշէ, Արք. Մամիկոնեան (Ջենոր), Մամբրէ, Մ. Խորենացի, Սերիոս Յովհ. Մամիկոնեան, Կազանկատուացի, Ա. Շիրակացի, Փիլոն, Յովհ. Իւմասասէր, վերջապէս ժի գարու Ենորճալիները, Լամբրոնացին եւ այլ ամէն գրաբարագիրները մինչեւ մեր օրերը՝ գրաբարն ասաւել կամ նուազ յաջողութեամբ ուսած են իրենց նախորդներուն գրաբար գրութիւններէն: Գրաբարն ինչպէս Ե գարուն ժողովրդեան խօսած լեզուն չէր, նոյնպէս այնուհետեւ: Մինչդեռ ժողովրդեան լեզուն (աշխարհաբարը) կ'աճէր, կը զօրանար եւ կ'ապրէր գրաբարէն գրեթէ ոչինչ ազդեցութիւն կրելով, նոյնչափ ալ կը հեռանար գրագէտներու լեզուէն (գրաբարէն): Եւ որչափ աշխարհաբարը կը կերպարանաւորուէր բնական օրինօք, նոյնչափ գրաբարը մէկ կողմանէ մեծ ազդեցութիւն կը կրէր աշխարհաբարէն, եւ միւս կողմանէ արուեստական միջոցներով, ըստ հաճոյս գրելու ազատութեամբ, կ'այլակերպէր, կ'այլաստէր,

կ'օտարահար իր նախնական ձեռքն (մեզի ծանօթ հնագոյն և զարէն) : Վասնդի պատմական դէպքեր, յարած ու փ վրդովումներ թոյլ չէին տար որ գիտութեան արդէն սակաւաթիւ ապաստանարաններու՝ մեծ վանքերու մէջ, թերեւս քանի մը տասնեակ զրաբարագէտներ հասուն աշակերտներ յառաջ բերէին : Այնպէս որ 800 տարուան մէջ (2-ժ' դար) հազիւ թէ 80 զրաբարագիր հայ հեղինակներ ծանօթ են այսօր . եւ ասոնց մեծագոյն մասը հազիւ մի միակ չնչին գրութիւն մը կամ թարգմանութիւն մը թողած է : Գրաբարն այսպէս նոյն իսկ ընթերցող հասարակութեան այն աստիճանի անհասկանայի դարձած էր, որ մեզ ծանօթներէն՝ արդէն ժԳ դարուն՝ գրաբար գրուածներ ժողովրդեան խօսած լեզուին՝ աշխարհաբարի կը թարգմանուէին (Դասաստանագիրք Մխիթ. Գօշի) :

«Այսպէս ուրեմն մեզմէ՝ ըսինք հազար կամ աւելի տարի յառաջ, ուսումնասէրները ա՛յնպէս ստիպուած էին զրաբարը սորվիլ, ինչպէս մենք այսօր :»

Ինչպէս կը տեսնուի, դասական հայերէնին բնաչըջութեան այս վիճակնական բացատրութիւնը քմածին վարկածներու վրայ չէ որ հիմնուած է . այլ գիտական մէթոտով մը կատարուած որոշ գիտողութեանց ու լուրջ քննութեան մը վրայ . Գարադաշեան եւ իր յաջորդները նախ նկատած են որ մեր նախնեացմէ մնացած բազմաթիւ գործերուն մէջ կայ մաս մը որու մէջ կը գտնուի անջատ, ինքնուրոյն լեզու մը, իր յստակ ու կուռ կանոններն ունեցող, բարգու թեան, ածանցման, համաձայնութեան ինքնազորոյ մեթոտով մը օժտուած, իր բարերու որոշ եւ հաստատ պաշարովը հարուստ . այդ լեզուն «գոնեյէ» եւ այդ լեզունով արտադրուած գործերուն թուականը ճշդելէ յետոյ, իրենց համար գիւրին եզած է նշանակել այն բոլոր գործերը որոնց լեզուն այդ լեզուէն աւելի կամ նուազ «տարբեր» էր, եւ այդ լեզուական տարբերութիւնը (տարբերութիւն լեզ լի, եւ ոչ ոճի, պէտք չէ մոռնալ այս կէտը) իրենց համար բաւական ուժեղ փաստ մը կազմած է այդ տարբեր լեզունով գործերը և դարու առաջին կեսէն յետոյ արտադրուած նկատելու, հակառակ աւանդութեան որ այդ «տարբեր» լեզունով գործերը և.

դարու սկիզբը շարագրուած ու « ոսկեղարեան» կը նկատէր. նոյն իսկ Աստուածաշունչի թարգմանութեան մէջ, որ ամբողջութեամբ ոսկեղարու գործ կը համարուէր, Վիեննացիք նկատած են որ Յովհաննու Յայտնութեան գրքին, Սիրաքայ գրքին եւ Աստուածաշունչի Գլուխներու եւ Նախագրութեանց թարգմանութիւնները միւս գրքերուն լեզուէն շատ տարբեր են, եւ յայտնապէս յետագայ դարերու թարգմանութիւններ պէտք է ըլլան, նմանապէս, Խորենացու, Եղեշէի, Փարպեցույ պատմական գործերը, Դրիգոր Լուսաւորչի վերագրուած «Յաճախապատումը», զոր հայ բանասիրութիւնը մինչեւ այդ վայրկեանը Եղարու գործ կը նկատէր (վերջինը՝ նոյն իսկ Դ. դարու), Շարականներու մէկ մասը, որ նոյնպէս Ե. դարու մէջ՝ Ս. Սահակ Պարթեւէն, Խորենացիէն, եւ ն, գրուած կը կարծուէր, Վիեննացուց քննութեան շնորհիւ՝ յայտնուեցան իբրեւ գործեր Ե. դարէն յետոյ արտադրուած, ի նկատի առնելով որ իրենց լեզուն Մեսրոպեան լեզուէն տարբեր է, Լեզուի շրջաններու այդ յստակ որոշումը, այսպէս, կարգ մը հեղինակներու եւ գործերու թուականը ճշդելու կամ գէթ մինչեւ այն ատեն ճիշդ կարծուած թուականներուն սխալութիւնը հաստատելու նպաստեց : Այս բոլոր տեսակէտներով, Գարադաշեանի եւ Գաթրճեանի գիւտը շատ լայն նշանակութիւն ունի, եւ վիեննայի միաբանութեան ամենէն կարեւոր գործերէն մէկն է :

Վիեննայի Մխիթարեանք արհամարհանքով վերաբերուած են դէպ ի այս գիւտը, չեն ընդունած զայն եւ չեն օգտուած անկից : Հ. Արսէն Բագրատունի, որ այդ գիւտի կատարման միջոցին արդէն հրատարակած էր Թէոփրաստի «Նկարագիրք»ին թարգմանութիւնն եւ ուրիշ յանի մը գործեր եւ ազգին մէջ ճանչցուած էր իբրեւ մեծ վարպետ մը հայերէնագիտութեան եւ իրեւ վերակենդանացուցիչը Ոսկեղարեան հայերէնին, չէ ուզած խոստովանիլ թէ վիեննայի Մխիթարեանները տեսած ըլլային ինչ որ ինքը չէր տեսած, եւ անոնց գիւտը ծաղրելի սխալ մը նկատած է : Գալէմքեարեան արատապա՛մ է յօդուած մը «Հայերէն լեզուի

յստակութեան վրայ» տիրող սով, զոր Բագրատունի հրատարակած է 1840ին «Բազմա-վէպ»ի մէջ՝ եւ ուր կը քննադատէ վիեննական գրութիւնը եւ դասական հայերէնն ըմբռնելու իր եզանակը կը բացատրէ . փաստազուրկ ու խառնաշփոթ գրութիւն մըն է, «քմածին», անգիտական բանասիրութեան էջ մը, ուր կան անշուշտ քանի մը ճիշդ նկատողութիւններ, բայց գէշ բացատրուած . շփոթութիւններով, հակասութիւններով ու սխալներով խաթարուած : Կը շատանամ այստեղ յիշատակելով այդ յօդուածին մէկ քանի մասերը, որ գաղափար կուտան ամբողջին վրայ .

« Հայերէն գրականութիւնն իս թարգմանչաց աստեղէն ինչուք ժի կամ ժ՞ր դարը ազէկ քննելու որ ըլլանք, իրեք տեսակ այլեւայլ մատենագրութիւն կը գտնենք : Մէյմը անոնցը որ բուն յատուկ հասարակաց ընտել Հայունով գրեր են . երկրորդ՝ անոնցը որ գաւառական կամ ինքնահնար ոճով մը գրեր են . երրորդ՝ անոնցը որ օտար լեզուի խառնուրդ մտուցեր են :

« Առջի գասը կը գտնենք այն գրքերուն մէջ, որ ինքիբնի յայտնի է՝ թէ նախնիք բուրդի հայ ազգին համար գրեր կամ թուրքմաներ են, ու բոլոր ազգն ալ ամէն տեղ ամէն ատեն, ընդունելու ու կը բանեցնէ եղեր, ու հիմա ալ կ'ընդունի ու կը բանեցնէ, կը հասկընայ ու համ կ'առնէ, ինչպէս է Աստուածաշունչ գիրքը, ժամադիրքը, պատարագամատոյցը, մաշտոցը եւ շարականը : Ասոնք ազգային գրքեր ըլլալուն՝ երկբայութիւն չկայ, եւ ահա ասոնք կ'ըլլան մեզի օրինակ բուն ազգային լեզուն եւ ոճը ճանչնալու եւ ընտրելու : Ուստի եւ մէկալ հեղինակներէն անոնք պիտի յատուկ ազգային ոճ սեպենք, որոնք որ ասոնց նման են կամ կը մօտենան, ո՞ր աստի մարդ ըլլայնէ ըլլայ : Վասն զի ազգ մը իր յատուկ ոճը բոլորովին չկրնար մոռնալ ու թողուլ կամ փոխել թէպէտ եւ ոմանք կրնան ծոխլ ու մոլորիլ, որուն օրինակը թշուառաբար չի ալ պակսիր : Այս կարգէն կամ դասէն են, օրինակ իմն, Աղաթանգեղոսը, Բիւզանդը, Կորիւնը, Եզնիկը, Եղիշէն, Մանդակունին, Փարպեցին, Խորենացին՝ Պատմութեան մէջ շատ տեղ, Լուսաւորչին Յաճախապատու մը, Ոսկեբերանի մեկնութեանց քանի մը բուն չին թարգմանութիւնները, Բարսղի վեցօրեայն, Սեբերիանոսի ճառերը, Կիւրզի Երուսաղեմաց

ւոյ Կոչումն ընծայութեանը . վարիններն՝ Շիրակացին, Արշարունին, Խորոզմ, Լաստիվերտեցին, Սարգիս, Իզնատիոս, Շնորհալին, Մըխիթար Գօշը : Ասոնց անխիղճ կրնանք հետեւիլ՝ թէ բառերուն, թէ ոճերուն, առանց վախնալու որ ազգային լեզուն եւ ոճը աւերնք, վասն զի ասոնք են հաւատարիմ աւանդապահն ինչ նախնեաց լեզուին . բայց ի քանի մը մանր մունր բաներէ, որ հմուտ վարպետը եւ վարժութիւնը կը սորվեցնէ : Եղիշէին քանի մը Պարսից բառ բանեցնելը խիղճ չըլլայ սմանց . զի անոնք Պարսից արքունեացը եւ անոնց ազգին եւ օրէնքին մասնաւոր առումնքի բառեր ըլլալուն՝ բանեցուցած են . եւ լեզուի յրատակութեան վնաս մը չեն տար ինչպէս Աստուածաշնչին եւ միւս ընտիր գրոց ալ քանի մը եքրայական կամ յունական բառերը, որոնց կամ ճիշդը չկար հայերէն՝ որ դնէին . կ'սի թէ կար ու չեն գրեր նէ՝ վրանիս պարտք մը չեն գրեր որ առանց հարկի մը մննք ալ անոնք առնենք անցնինք :

« Երկրորդ գասը, ըսինք, դաւառական կամ ինքնահնար ոճով մը գրեր են . եւ աս եղած կ'ըլլայ՝ կամ ան առնն գաւառի մը յատուկ մասնաւոր բառեր եւ կերպեր բանեցնելով որ հասարակաց ազգային լեզուին մէջ այնչափ չեն լսուիր . կամ սամկէն վեր երեւնալու եւ զարմանալի ըլլալու համար նորութիւն փնտռելով եւ նոր հեղինակ ըլլալ ու գեղով . զի հին ատենը ընտիր պարզ գրաբարը հասարակաց ամենուն լեզուն էր : Ասանկ է Խորենացին Պատմութեան առաջին գրքին մէջ, ճառերուն մէջ, եւ մանաւանդ Պիտոյից գրքին մէջ՝ թէ որ անորն է նէ : Եւ կամ տաճկական եւ արաբական դպրութեան ազգին մէջ մտնելէն՝ ասիական ճոռոմութիւն մը եւ փարթամութիւն մը ոմանց փառաւոր երեւնալէն կրնայ ըլլալ . ինչպէս է ընդհանրապէս Օձնեցիին ոճը, Յովհան կաթողիկոսին, Արծրունիին, Նարեկացիին, Մաքիստրոսին, եւ այլն : Ասոնց հայերէն ըլլալուն երկբայութիւն չկայ . բայց ինչպէս ըսինք՝ իբրեւ անձնական ոճ կամ իբրեւ գաւառական եւ մասնաւոր ժամանակի մը ոճ սեպուելու են : Ընտրանօք շատ բան, մանաւանդ բառ, կրնայ առնուել ասոնցմէ, եւս առաւել՝ որ բանն որ ալ ալուր հայերէնով առջի դասէն չունինք, բայց ոչ երբէք առջի դասին հաւասար կամ անկէ վեր կրնան սեպուի՝ ոչ բառից ընտրութեան եւ ոչ ոճի կողմանէ :

«Երրորդ դասը, որ օտար ոճ խառներ է ըսինք նէ, երկուք է : — Մէջը որ ստորիէ թարգմանած ըլլալով, թէպէտ բառերն ու սասցուածքը ընտիր՝ առաջին գասին պէս, բայց ասորի ծանր գօնդայ եւ ճապող կամ ըսենք երկայնախօս ձանձրալի ոճն ու գարձուածքն առեր են . ինչպէս Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնը, Մծբնացոյն Չգօն գիրքը, Եփեսմի յորձքերը : — Մէջ մ'ալ որ հոռիէ թարգմանած ըլլալով, կամ թէեւ քովէ շարադրած, բայց թարգմանչին յունասիրութենէն ըսեմ, չէ նէ հայերէնի խամուլթենէն, յունարանութիւն կը հոսին :

« Աս սեսակ ասորախօս եւ յունարան հեղինակները, մանաւանդ սոջի եւ երկրորդ տեսակ յունարանները ամենեւին զգուշայի են հայերէն ոճի յատկութիւն փնտոզին . երրորդ տեսակն ալ՝ զգուշութեամբ կարգալի եւ հետեւելի : Ասանկներէն ազուր հայերէն բառեր կամ մէկ մասնաւոր աղէկ գրուցուածք մ'որ գրունուինէ՝ առջի եւ երկրորդ գասին նման, անոնք միայն կրնայ առնուիլ, եւ ոչ թէ բոլոր բոլորովին ոճին ու ամէն գարձուածքին հետեւիլ :

« Այս յունարան հեղինակներուն հոռիէ նիւթապէս թարգմանած բառերուն վրայ՝ խոհեմութիւն եւ իրաւունք սիրող անձինք իրեք բան ալ գիտնալու են : Զի թէպէտ ամենքս ալ ազգովին չենք այնչափ սիրեր աս հոռիցած հեղինակները, բայց չափէ դուրս եւ արդարութեան զէմ բան ալ ըսելու չէ :

« Ահա ատ է մեր ընտրութիւնը եւ մեր բաժանմունքը : Հիմա թող այլք տեսնեն թէ ո՞ր կերպ ընտրութիւնը եւ բաժանմունքը շիտակն է ո՞րիզ գատմունքով, եւ ազգին մաքին յարմար, եւ նախնաց հետեւելուն օրէնքը եւ ուղիղ ճախան ցուցնեն, եւ հակառակ կարծիք կամ մ'լորութիւն ունեցողներն ալ, գէթ ի շնորհս լեզուին եւ իրենց պատուոյն ետ կենան գոնէ ուրիշը գլխէ հանելէն . մանաւանդ թէ ըսելու է՝ գլխէ հանելու ջանքէն : Զի չենք կարծեր որ ասանկ յայտնի բանի մէջ մէկը գլխէ ելլէ :

« Մէկը կրնայ ըսել մեզի իրաւամբ թէ ո՞ր են այդ բաներուց մէկիկ մէկիկ փաստերն ու ցուցմունքները . առանց փաստի եւ ցուցմունքի բան գրելը զիւրին չըլլար նէ, ճշմարտութիւնն ալ այնչափ սուղ եւ զժուարադիւտ չէր

ըլլար, եւ ոչ աղէկ մատենագիրները : — Իրաւէ բայց մենք ալ հաւասար եւ աւելի իրաւամբք պատասխան կուտանք՝ որ ոչ թէ չունինք. հապա երկայն կ'ըլլար, եւ այստեղս յատուկ գիրքը չէ . հիմկու հիմա այնչափն ալ շատ է . ասկցողին . եւ կը հարցընենք՝ թէ ատ հարցմունքը մեզի ընողը՝ հակառակ կարծիքէն ի՞նչ փաստեր ու ցուցմունքներ տուեր է որ մեզմէ ալ կը պահանջէ : Լեզուի ամէն մէկ բանը անանկ շատ պատճառներով ու փաստերով ամենուն ցուցընելու չգար, ու հարկ ալ չէ . ազգին ականջն ու ախորժակն է անոր ի բնէ գատուորը . ազգը կը դատէ :

Իր «Զարգացելոց քերականութեան» յառաջաբանին մէջ, Բագրատունի վերագործած է այս խնդրոյն, յայտնելով կարծիք մը քիչ մը տարբեր առաջինէն, աւելի տարտամ եւ խառնաչփոթ . ատոր մէջ ջանացած է ճշդել հեղինակներուն լեզուի արժէքը՝ դարերու բաժանմամբ, ու իր ցուցակը որուն համառօտութիւնը այստեղ կը գնեմ, Հ. Գալէմբարեանի յօդուածէն առնելով՝ իր փակագծի մէջ դիտողութիւններովը մէկտեղ, ոչ մէկ գիտական հիմքի վրայ չի կրթնիր, ու կը պարունակէ խոշոր սխալներ (Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին թարգմանութիւնը «խորթ» ու ասորաբաններուն մէջ դասուած, «ատարագամատոցը, Մաշատոցը, Շարականը՝ «ոսկեղարեան» գործեր համարուած, եւն) :

« 1. Ոսկի դար . Ե—է դար (ուրիշ անգամ խրա՞ տուած էր Վիեննացոց՝ որ հեղինակները ժամանակի կարգաւ բաժնելու չեն) : Աստուածաշունչ, Ագաթանգեղոս, Յաճախապատում, Բիւզանդ, Եզնիկ, Եղիշէ, Կորիւն, Խորենացի՝ մանաւանդ յերրորդ գիրսն, Մանգակունին, Փայպեցի Ոսկեբերան, Բարսեղ, Աեբերիանոս, Կիրեղ Եղմ. ի, Եւսեբիոս (քիչ մը վար «խորթներուն» մէջ ալ կը գնէ), Եփր մ, եւ մանաւանդ ժամագիրք, Պատարագամատոց, Մաշտոց, Շարական (վերջին երեքն ալ է դարէ շատ ետքերը գրուած կամ թարգմանուած են) :

« 2. Արծաթի դար, Է—Ժ դար : Անանիա Շիրակացի, Գր. Արշարունի, Դիւտնդ Երէց, Խոսրով Անձեւանցի, Լաստիվերտեցի, Իննատիոս, Սարգիս, Կերս, Շնո, հալի, Մխիթար Գօշ :

« 3. Եզերական եւ գաւառացի կամ ինքնահնար իմն ոճով շարագրեալք . վասն որոյ եւ

զգուշալիք: Պիտոյից զիրք, Օձնեցի, Չաքարիա կթղկա, Յովն. կթղկա, Արծրունի, Կարեկացի, Սարկաւազի, Գաւիթ Անյաղթ, Մատթ. Ուռնայեցի, Լամբրոնացի, եւն:

« 4. Յունարանք եւ ասորաբա ք (խորթք), Դաւիթ Անյաղթ, Պղատոն, Փիլոն, Եւսեբեայ Քրոնիկոն (վա՛յ, ոսկիդ անգոսնեալ!) եւ Պատմ. Աղեքսանդրի վերջին երկուքը՝ «գիւրընտել հայացի ականջաց», Ջգոն. Եւսեբեայ եկեղ. պատմ., Եփրեմ:

« 5. Պղնձի դար, ԺԳ դար: Այսու հանդերձ այս դարու հեղինակները կամ մանաւանդ ասոնցմէ մէկ քանին կարելի է, կ'ըսէ, հայերէն լեզուի նախահայրերէն համարուել: »

Այս կտորները կը բաւեն ցոյց տալու թէ Բագրատունին իբր բանասէր շատ տկար էր: Իսկ գործնականին մէջ, Բագրատունի ոչ վիճեմնական զրութեան հետեւած է, ոչ իսկ իր բացատրել ջանացած այդ զրութեան: Կարգացած ըլլալով գրեթէ բոլոր ձեռագիրները որ նախնեացմէ մնացած են, ուղեղը լեցուած բոլոր բռներովը, ասութիւններովը, ոճերովը, քերականական դարձուածքներովը զոր գտած է այդ հին գործերուն մէջ՝ առանց դարու եւ հեղինակի խարութեան, իր գրուածներուն մէջ գործածած է մեծագոյն մասն այդ բռներուն ու քերականական դարձուածքներուն, ամենքն ալ նկատելով հարազատ ու գեղեցիկ, քանի որ ամենքն ալ նախնեացմէ կուզային մեզի: Գրաբարի այս ըմբռնումը շատ պաշտպանելի թէղ մըն է ըստ իս, թէպէտ հակոսնեան ըլլայ վիեմնական ըմբռնումին (պարտէզի մը մէջ քրիզանթէմն ալ ունի իր գոյութեան իրաւունքը, վարդին չափ), ցաւալին այն է որ Բագրատունին չէ գիտցած պայծառ, աներկզբմի, ուղղամիտ եւ որոշ կերպով բացատրել եւ պաշտպանել այդ թէզը:

Ահա ինչ որ, դառնալով վէճին ներկայ փոլին, պէտք էր ընէր Հ. Ղազիկեան, եւ ինչ որ չէ ըրած զժրագրաբար: Փոխանակ բացէ ի բաց խոստովանելու թէ Բագրատունի ինչպէս վեմնական բոլոր միութեաններուն, գրաբարը ոսկեղարեան չէ եւ բացատրելու թէ ի՛նչու համար ոսկեղարեան չլլալով հանդերձ ան ունի ոչ միայն իր ուրոյն գոյութեան իրաւունքն այլ եւ իր ուրոյն գեղեցկութիւնը,

Հ. Ղազիկեան, բողոքելով հին յօդուածի մը գէժ ուր Ա. Երիցեանց Բագրատունի գրաբարը շատ վար էր գտած ոսկեղարեան գրաբարէն, պնդած է թէ Բագրատունի գրաբարը բացարձակապէս «ոսկեղարեան» գրաբար համարուելու արժանի է: Ատկից ծագած է վէճին վերանորոգումը «Թաթուլվանանդացի» եւ պ. Յ. Գուրգէն Հ. Ղազիկեանի յօդուածին պատասխանած են յօդուածներով որոնց մ. ջ ուղած են ապացուցանել, օրինակներով, թէ Բագրատունի լեզուն չէ այն գոր կը գտնենք բուն ոսկեղարեան հեղինակներուն մէջ: Հ. Ղազիկեան, «Բագրատուլեպ»-ի վերջընթերթիւին մէջ հրատարակուած յօդուածով մը, ճգնած է, սկզբնական սխալին մէջ հետզհետեւ աւելի խոր խրելով, հաստատել թէ Բագրատունի վերագրուած «ոսկեղարեան լեզուի սխալները սխալներ չեն, քանի որ ճիշդ այս սխալ համարուած բացատրութեանց նմանները ոսկեղարեան հեղինակներու մէջ կը գտնուին. «Թաթուլվանանդացի» «Հանդէս ամսօրեայ»-ի օգոստոս-սեպտեմբեր թիւին մէջ կը հրատարակէ ընդարձակ յօդուած մ'իր նախկին քննադատութեանց ճշգրութիւնը պաշտպանելու համար, եւ իր փաստերն աւելի ամուր են քան Հ. Ղազիկեանինները:

Այո՛, Հ. Ղազիկեան մեծ սխալ մը գործած է Բագրատունին պաշտպանելով իբրև ոսկեղարեան հայերէնով գրող: Հ. Ղազիկեան պէտք էր որ պարզապէս պաշտպանէր Բագրատունիին հայերէնը՝ այնպէս ինչպէս որ է, այսինքն ոչ ոսկեղարու, ոչ իսկ արծաթի կամ ոսկէ մետաղի դարու գրաբար: այլ «Թ՛ դարու գրաբար», ու պէտք էր Բագրատունին պաշտպանէր ու բացատրէր մանաւանդ իբր «արուեստագէտ», — որովհետեւ ան ամեն բանէ աւելի «արուեստագէտ» մըն է: Հ. Ղազիկեան կրնար ընել զայդ քանի որ ինքն ալ, —

հակառակ «Միութարի գրաստ»-ին եւ «Ճրոճրոի պտոյա»-ին, — Տանթէի եւ Օսսիանի գեղեցիկ թարգմանութիւններովը ապացուցուց թէ «արուեստագէտ» մըն է (արուեստագէտ մը որ ճիշդ ինչպէս Բագրատունին, բանասէր մը չէ սակայն):

Հ. Ղազիկեանին չըրածն է որ պիտի ջանամ

կատարել այստեղ. — բերելով խնդիրը գեղեցկադիապական հոգին վրայ, ուր Բաղրատունին եւ իր զպրօքը իրաւունք ունին, եւ ուր Վիեննացիք անիրաւ են, մինչ խնդրոյն զուտ լեզուական-գիտական կողմին մէջ Վիեննացիք իրաւունք ունին հիմնապէս :

Գեղեցկագիտական տեսակէտով՝ Բաղրատունին եւ իր հետեւողները իրաւունք ունին եւ արժանիք՝ ըսի՛ . եւ ահա ինչու : Վիեննացիք, աւելի գիտուն քան արուեստագէտ, (արուեստագէտ չըլլալին ապացուցած են անով որ ուրիշ բան չեն գտած հայերէնի թարգմանելու բայց եթէ Լուի Ռոսինի պէս ողորմելի միջակութեան մը «Յաղագս կրօնից»ը եւ «Լաֆօնթէնի ատակները զօրոնք գրաբարով անկարելի է թարգմանել») իրենց Մեսրոպեան լեզուի գիւտն ընելէ յետոյ, այնքան յափշտակուած են ուկեղարեան հայերէնի անջատ գոյութեան ու անզուգական գերազանցութեան գաղափարովը, որ «ուկեղարեան» հեղինակներէն յետոյ եկող հայ գրագէտներուն համար ունեցած են տեսակ մը խորշանք եւ արճամարհանք որ գիրենք մղած է մինչեւ անիրաւութիւն այդ հեղինակներուն մոտ գտնուած լեզուական ուրոյն հրապոյրներուն ու նոյնիսկ գրական գեղեցկութիւններուն նկատմամբ : Չեմ յիշեր երբեք որ Վիեննացի վանքը հիացական արտայայտութիւն մ'ըրած ըլլայ Նարեկացիի կամ Շնորհալիի ոճին համար . իսկ Սորենացոյն կամ Եղիշէի կամ Լաստիվերտացիի վրայ կը խօսին՝ պատմական քննադատութեան ենթարկելու համար այդ հեղինակներու գործերը, եւ երբեք՝ գնահատելու համար ինչ որ կայ անոնց ձեւին մէջ գեղեցիկ : Վիեննացոց այս «ուկեղարեան» մոլեռանդութեան ամենէն կենդանի օրինակը տեսած եմ ողբացեալ Մատթիա Գարագաշեանին վրայ որուն աչակերտած եմ Պոլտոյ կեդր. վարժարանին մէջ : Քիչ մարդ ճանչցած եմ կեանքիս մէջ որ մտաւոր գերազնիւ խանգաւա-

ռութեան, ա՛նուր ու պարկեշտ հմտութեան, նկարագրի ամբիժ գեղեցկութեան ա՛յնքան թանկագին պատկեր մը սուեռած ըլլայ մտքիս մէջ որքան այդ պաշտելի ծերունին, բայց այդ խանգաւառ «մուկեռանդ» մըն էր, եւ այդ ամենաքնքուշ մարդը, որ ճանճ մ'անգամ պիտի չուզէր չէ թէ սպաննել այլ նոյն իսկ վիրաւորել, վայրագ կը դառնար ու եւ է հայերէն գրուածքի համար՝ երբ ան ոսկեղարեան լեզուով չէր յօրինուած : «Ոսկեգար»էն յետոյ ուրիշ բան չէր տեսներ բայց եթէ անկում, եւ ոչ միայն լեզուին՝ այլ ամէն բանի մէջ : Իմանալով որ մտադիր էր իր «Վիեննական Հայոց պատմութիւնը» մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան վախճանն ու Վարդանանց շրջանը միայն հասցնել, ցաւ յայտնեցի օր մը իրեն որ իր քննութիւնը բովանդակ հայ պատմութեան վրայ պիտի չտարածուէր . «Ա՛յ ես ծերացած եմ, ըսաւ, մնացեալ մասը ուրիշները թող ընեն . եւ արդէն մնացեալը ինձի հաւնար շահեկան չէ . Արշակունիներէն յետոյ ամէն բան կ'իյնայ լեզուն, գրականութիւնը, քաղաքական զօրութիւնը, ամէն բան կը տկարանայ, ոսկեղարեան շրջանին հայ ինքնուրոյն ու վեհ ոգին կ'աղաւաղուի ու կ'եղծուի .» Կեդրոնականի մէջ դասական հայերէնի եւ Հայոց հին գրականութեան պատմութեան դասերը իրեն յանձնուած էին, եւ սակայն հինդտարի անընդհատ մեզի ուրիշ բանի վրայ չխօսեցաւ բայց եթէ ուկեղարու հեղինակներուն վրայ անոնց լեզուն միայն մեզի ուզեց սորվեցնել, անանցմէ միայն կտորներ կարգաց մեզր, ոչ մէկ անգամ մտքէն չանցուց Սորենացիէն, Եղիշէէն, Նարեկացիէն, Լամբրոնացիէն կամ Շնորհալիէն էջ մը կարդալ, այդպիսի հեղինակներու, ինչպէս եւ Բաղրատունիին, Հիւրմիւլին կամ Ալիշանին անունը տրած ատեննիս՝ իր սիրուն դէմքը ծամածուծութեամբ մը կը թմթմկէր . վերջին քննութեանէն առաջ մնացած քանի մը շաբաթուան միջոցին մէկ քանի դասի մէջ՝ բաւականացաւ Չ. դարէն մինչեւ Ժ՛. դարու բոլոր հայ հեղինակներուն վրայ կենսագրական քանի մը բառ ըսելով : Արլուսընթացքը հանդէպ մեր ոչ-ուկեղարեան հին մտենագիրներու ամբողջ շարքին :

անիրաւ է ու սխալ. նիւթի տեսակէտով, ոչ-
 ոսկեղարեան գրականութիւնը անվիճելի կեր-
 պով աւելի շահեկան եւ ինքնատիպ է քան
 ոսկեղարեանը. ոսկեղարեան գրականութիւնը
 գրեթէ ամբողջովին թարգմանութիւններէ կը
 բաղկանայ. իբր ինքնագիր գործ՝ միայն Եզ-
 նիկի, Ագաթանգեղոսի, Կորիւնի եւ Բուզանդի
 գրքերը կը գտնենք. քիչ է Աստուծոյ ալ՝ Եզ-
 նիկի գիրքը, ըստ Հ. Գալէմքեարեանի, բի-
 զանգական աստուածաբաններու գրեթէ թարգ-
 մանական նմանողութիւն մըն է. Կորիւնի գոր-
 ծը պատմական սոքբեման մըն է եւ իբր գր-
 ականութիւն նշանակութիւն չունի. Ագա-
 թանգեղոսն ու Փաւստոսն են որ գրական ինք-
 նուրոյն արժէք ունին. սանաւանդ Փաւստոսի
 գիրքը, որ ամենէն հզօր. ամենէն գունագեղ
 եւ ամենէն «հայադրոշմ» գործերէն մին է որ
 մեր մէջ արտադրուած ըլլան (եւ Փաւստոսի
 այդ գրական արժէքը երբեք այնպէս ի վեր
 չէր հանուած ինչպէս այն շատ զեղեցիկ յօ-
 ղուածին մէջ գոր Հ. Անդրեիկեան հրատարակեց
 վերջերս «Բազմավէպ»ին մէջ): Մեր հին դա-
 սական գրականութեան բուն կենդանի, բուն
 շահեկան, բուն ազգային մասը ոչ-ոսկեղարե-
 ան գրքերու արտադրութեանց մէջ կը զբա-
 րենք. — Խորենացիին, Եղիշէիին, Փարպեցիին,
 Յովհան Մանդակունիին, Լաստիվերտացիին,
 Լամբրոնացիին, հրեշտականուագ Շնորհալիին,
 ու վիթխարի նարեկացիին մէջ, ինչպէս եւ
 հին ռամկօրէնով գրուած բանաստեղծութեանց,
 Քուչակի, Աղթամարցիի, Թուլկուրանցիի, Նա-
 զաչի եւ այլ աշուղներու երգերուն մէջ. ու-
 րոնք թէեւ դասական լեզուով չեն գրուած,
 բայց մեր հին գրականութեան կը պատկանին,
 Ատոր համար է որ, ինչքան ալ Ոսկեքերանի
 թարգմանութեան կա՞ Եզնիկի լեզուն զմայ-
 լելի ըլլայ իր մաքրութեամբ, նարեկացիին
 կամ Եղիշէն, Խորենացիին կամ Շնորհալիին,
 Քուչակը կամ Աղթամարցիին աւելի թանկա-
 գին են մեզի համար, որովհետեւ ատոնք «ըս-
 տեղծողներ» են, եւ ոչ թէ թարգմանիչ կամ
 հետեւող, որովհետեւ ատոնք են «հայ» գրա-
 կանութեան բուն հերոսները. ու նոյն իսկ
 լեզուի տեսակէտով, պէտք չէ կարծել թէ ոչ-

ոսկեղարեան հեղինակներու լեզուն միմիայն
 արծաթէ, պղինձէ, քարէ ու տիպէ չինուած է.
 ոսկեղարեան լեզուն մեծվայելուչ է եւ պարզ,
 կանոնաւոր, վճիռ. աստիկեան ճաշակը իւ-
 րացուցած Հայերու ձեռքով կերտուած, ազատ,
 անկախ, դեռ գօրիզ Հայութեան մը գոյու-
 թիւնն ու հանդարտ ու մն ունի. յետագայ
 դարերու հեղինակները՝ ճիշդ է՝ չեն կրցած
 պահպանել այդ մաքրութիւնն ու կանոնաւո-
 րութիւնը. քաղաքական դժբաղդով թիւնները
 ժողովրդին այլեւս շատ քիչ թոյլ տուած են
 մտաւորական, դպրոցական գործին տալ այն
 ամուր ու լուրջ խնամքը զոր կհասկ ու Մես-
 րոպ տուին անոր. գրագէտներն այլեւս չեն
 կրցա՞լ ունենալ միջոց ու հանդարտ միտոյ՝
 ինչպէս Վրասապուհի օրով՝ սրակողի կարե-
 նային խորապէս ուսումնասիրել հելլեն դպրու-
 թիւններն ու հայի. էն լեզուն, առաւել կամ
 նուազ հապճեպով ուսած են իրենց լեզուն, ու
 գրած են՝ առաւել կամ նուազ հետեւելով ի-
 բնից քմայքին, օտար այլեւայլ ազգերու ազ-
 դեցութիւնը, քաղաքականապէս Հայաստանի
 վրայ տարածուած, լեզուին մէջ ալ թափան-
 ցած է, եւ յաճախ հոն խառնուած է առանց հա-
 յանալու, այլ ընդհայառակն ազաւազելով ա-
 նոր ազգային ոգին այդ յետագայ դարերու
 հեղինակներուն մէջ կան յատեր, որոնց լե-
 զուն իրօք պարզապէս «այլանդակ» է. բայց
 ոչ-ոսկեղարեան մատենագիրներու մէջէն ա-
 նոնք որ գրական հզօր տաղանդ մը ցոյց տը-
 ւած են, եւ որոնք հմուտ մտքեր են եղած
 միանդամայն, իրենց լեզուին հաղորդած են
 գեղեցկութիւն մը. որ ոսկեղարեան լեզուին
 գեղեցկութիւնը չէ. բայց պեղեցկութիւն մըն է
 միշտ. այդ հեղինակներու լեզուն զերծ չէ
 գարձեալ թերութիւններէ, ունի անկանոնու-
 թիւններ, ոսկեղարեան լեզուին օրէնքներուն
 դէմ մեղանշումներ. օտարաբանութիւններ,
 անճշակութիւններ, բայց եւ ունի՝ կը շեշ-
 տեմ. ուրոյն հրապոյց մը ոչ միայն իբր ոճ,
 այլ իբր լեզու, որ յատաջ կուգայ նոյն իսկ
 այդ տեղոյում. ջղուտ, անհանգիստ հոգեկան վի-
 ճակէն, եւ կան նիւթեր որոնց համար այդ
 լեզուն աւելի պատշաճ է քան ոսկեղարեանը,

ինչպէս հողեանց միասիրտականութեան մը խոռովքը բացատրող երգերուն համար, ոսկեզարեան ոչ մէկ ֆրագ՝ հոտ՝ կրնար բազմատուրջ նարեկացիի սապէս ֆրագներուն հետ .

« Որ թէպէտ եւ յամբարձմանէ բարձրութեան գերագունիցն կայից՝ ստորասուզեալ ծանրութեամբ յանդնդային վհին խորխորատ գրոյն կործանման նորագիւտ մեղօքնանջրելօք, ունի եւ նյխար նշուլից՝ փրկութեան կենաց հաւորը . իբր կայծակն լուսոյ պահեցեալ ի միտս եւ ի հոգի, որպէս զհուրն նշանաւոր եւ զարմանաւոր թանձրամած՝ հրաշիք մակարդեալ վեհին հրամանի ի յատակս ներքինս նիրհեալ ջրհորոցն . »

Փրագին շինուածքը, բառերուն տարօրինակ զուգարութիւնը, ամէն բան հոյակապօրէն «գեղեցիկ» է հոտ, եւ գեղեցիկ է ճիշդ որովհետեւ ոչ-ոսկեզարեան է . հոտ, այլ եւ սոգիտութեան արդիւնք չէ լեզուին անկանոնութիւնը, տկարութիւն մը չէ անոր խառնակութիւնն ու անմաքրութիւնը . ընդհակառակն «յատկութիւն» մըն է . Պէտք է գիտնայ ճաշակել ու գնահատել թէ ոսկեզարեան լեզուին գեղեցկութիւնը եւ թէ՛ յետ-ոսկեզարեան «տաղանդաւոր» գրողներու ինքնուրոյն լեզուին յատուկ հրապոյրը . ինչպէս որ ֆրանսացի քննադատութիւնն այսօր գիտէ գնահատել թէ՛ Ռասինի մը «ոսկեզարեան» լեզուն եւ թէ՛ Հիւկոյի ու Կոնքուրի խառնակ, տենդոտ, յանդուգն լեզուն : Եթէ մեր ոսկեզարեան գրարարը հելլենական ճարտարապետութեան մաքուր ու վեհ գեղեցկութեամբը կը շողայ, նարեկացիի գրարարը (կամ Շարակոններունը) գոթական ճարտարապետութեան մանուածապատ կնճռոտ, գերանուրբ, հիւանդ հրապոյրն ունի . — եւ երկուքն ալ արժանի են հիացման ու սիրոյ :

Վիեննայի Մխիթարեանները այս նոյն պատճառներով՝ անիրաւ են դարձեալ երբ ընդհանրապէս Բագրատունիին, Հիւրմիւզին, Ալիշանին գրարարը արհամարհանքի արժանի կը նկատեն ու առաջին երկուքին վրայ կը խօսին դրեթէ անպատկառ լեզուով մը : Իրենց վերջին յօդուածներուն մէջ . «Թաթուլ Վանանդացի»

եւ Հ. Գալէմքեարեան զգուշացած էին այդ վարմունքն ունենալէ, շտաանալով Բագրատունիի «լեզուին» վրայ, միայն յարձակելով՝ ինչ որ հասկանալի է իրենց տեսակէտէն . բայց Վիեննայի միաբանութիւնը միշտ Հ. Գալէմքեարեանին ու «Թաթուլ Վանանդացի»ին այս առթիւ բռնած դիրքը չէ բռնած . Այսնեանի մահուան առթիւ մէկը երկու Արսէնները իրարու հետ թողգատած ըլլալով, «Հանդէս Ամսօրեան» ապշութիւն ու զարմանք կը յայտնէր, հայհոյանք մը եւ սրբապղծութիւն մը նկատելով որ Բագրատունիին՝ իբր անձնաւորութիւն՝ համարձակէին մինչեւ անգամ «բաղդատութեան զնեկ» Այսնեանին հետ . ինչո՞ւ, — այն միակ պատճառով որ առաջինը խառնակ գրարարով գրեր է, եւ երկրորդը ոսկեզարեան գրարարին հետեւող էր : Ատով՝ Վիեննայի Մխիթարեանները կրկնած կ'ըլլան այն յանցանքը զոր Բագրատունիին ինքն իսկ գործած էր երբ իմաստակ արհամարհանքով մը ուրացաւ Վիեննացուց կատարած «ոսկեզարեան հայերէնի» գիւտը եւ զոր այսօր իսկ կը գործեն Վենետիկի միաբանները երբ Հ. Տաշեանի պէս խոշոր գիտունի մը արժանիքը կը նկրտին նսեմացնել թեթեւոյիկ ու ծիծաղելի վերապահումներով : Բագրատունի, Հիւրմիւզ, Ալիշան մեծ արուեստագէտներ են եղած : Հիւրմիւզ ստեղծող մը չէ կրցած ըլլալ, իր «Բուրաստանք Որմզգանայ» քերթուածը գողարիկ կտորներունի, բայց «Մշակականք»ին նմանութիւն մըն է, ինքնուրունութիւնէ զուրկ, սակայն «արուեստագէտ» է ան իր թարգմանութեանց մէջ, ու մեծ արուեստագէտ, ոչ ոք իրեն պէս մեխանուշ, մեղրածորան տողեր կրցած է հոսեցնել . իր գործը յաւիտենական հեշտանք մը պիտի մնայ երաժշտական հոգիներուն համար : Վիեննացիք իրենց յանցանքը կը ծանրացնեն Գուրգէնի պէս ոչնչութիւն մը իրենց զինակից առնելով եւ զայն Հիւրմիւզէն գերազանց համարելով . «Թաթուլ Վանանդացին» յառաջ կ'երթայ մինչեւ մեղմացնել այդ խեղճ վարժապետին թարգմանութեան սխալները, նոյն իսկ այն վիթխարի եւ անմահ սխալը որով Գուրգէն արեւը արշալոյսէն առաջ կը ծագեցնէր «toi qu'annonce l'aurore»ը, «որ

ազգ առնես զայդուն զալուստ» թարգմանելով (ու այդ տեղ Հ. Ղազարիկեանը, զուգակշիռն ընկելով Հիւրմիւզի եւ Գուրգէնի կողմէ կատարուած «Տելեմաք»ի թարգմանութեանց, չատուժեղ է) : Հակառակ որ բառերը միայն սկիզբարեան հեղինակներէն փոխ առնուած ըլլան, Գուրգէնի թարգմանութիւնները տափակ դանդաղ, աններդաշնակ են, մինչ Հիւրմիւզի թարգմանութեանց մէջ ոճը կը հոսի առուակի մը պէս, ու կ'երգէ ու կը շողայ. եւ այդ է որ պէտք է ամենէն առաջ փնտռել ժ.թ. դարում կատարուած թարգմանութեան մը մէջ, եւ ոչ թէ բառերուն ո՛ր դարէն ըլլալը : Գալով Ալիշանին ու Բագրատունիին, անոնք «արուեստագէտ» են իրենց թէ՛ թարգմանութեանց մէջ եւ թէ՛ ինքնագիր գործերուն մէջ : Ալիշանին արժանիքն իբր բանաստեղծ ընդունուած է ամենէն, եւ Վիեննացիք ալ կը խոստովանին զայն (թէեւ աւելի անոր ռամկերէն լեզուով գրուածները կը նախընտրեն, մինչ Ալիշանի ամենագեղեցիկ քերթուածները՝ թէ՛ իմաստով, թէ՛ ոճով եւ թէ՛ լեզուի ճոխութեամբ՝ իր գրաբար բանաստեղծութիւններէն ոմանք են, «Հարսներգ», «Հուսկ բանք առ ուրիշ նուագաց», «Սորհրդածութիւնք ընդ եղևնեալ», եւն.) իր թարգմանութիւններն ալ, (Պայրընի «Խառլիայ»ինը մանաւանդ) հրաշալի գեղեցկութիւններ կը պարունակեն ոճի, տաղաչափութեան ու լեզուի, այդ, նոյն իսկ լեզուի : Բագրատունիին գալով, մեր մէջ տարածուած սխալ մըն է գինքը միմիայն իբր թարգմանիչ գովել եւ իբր բանաստեղծ զլսանալ իրեն ու եւ արժանիք. այդ սխալը, զոր Վիեննացիք ալ ընդգրկած են, ամենամեծ անիրաւութիւն մըն է. Բագրատունի մեծ թարգմանիչ մըն է եւ մեծ բանաստեղծ մը միանգամայն : Ոչ իբր թարգմանիչ ոչ ալ իբր բանաստեղծ՝ կատարեալ ու անթերի չէ բայց մեծ է, ուժեղ է՝ ատի վէճ չի վերցնիր : Վենետիկցոց կարծածին ճիշդ հակառակը, Բագրատունի տենդոտ, անսանձ, հրաբխային միտք մըն է, վսեմ սլացքներու հետ թաւալազլոր անկումներ ունեցող, միտք մը «նորադարեան» եւ ոչ թէ սկիզբարեան, ռոմանթիկ եւ ոչ թէ դասական : Իբր թարգմանիչ կարելի է իրեն

մեղադրել բնագրին բացարձակապէս հաւատարիմ մնացած չըլլալը եւ իր թարգմանած գործերուն բուն ոճին տեղը «իր» ոճը դրած ըլլալը : ասի մեղադրելի է, երբ մարդ Հոմերի, Միլտոնի պէս հեղինակներ կը թարգմանէ, որոնց ոճը իր ուրոյն գոյնովը պէտք է նոյնութեամբ ցոլանայ թարգմանութեան մէջ. Հոմերոսի վճիտ ու վեհ ոճը Բագրատունիին գրչին տակ դարձած է ոճ մը դաւարուն, զարգակուտակ, խրթին, մերթ՝ նոյն իսկ ճոռոմ, (Հոմերոսի բառաբառ կրկնուած տողերն իսկ որ այդ ոճին մասնաշատկութիւններէն մին են, Բագրատունիի թարգմանութեան մէջ տարբեր բառերով շարագրուած են) : Միլտոնի քերթուածը, ա՛յնքան պարզ՝ բնագրին մէջ, Բագրատունիի թարգմանութեան մէջ արեւելեան ծիրանիովը հագուած կ'երևայ : Այս թերութիւնը, սակայն, արդիւնքն է Բագրատունիի էական յատկութեան, «ինքնուրուշութեան» : այդ ուժեղ ու ճոխ խառնուածքով միտքը՝ չէր կրնար կաղապարուել ուրիշ մտքերու վրայ, այլ գանոնք օրինակած ատեն՝ ինչ իրմէ բան մը ստիպուած էր աւելցնել հոն : Այսպէս, Բիւպէնս, Վինչիլի Քրիստոսի զլխուն օրինակութեանը մէջ, աւելի Ռիպէնս է գրած քան Վինչիլի թարգմանութիւնը : այս պայմաններուն մէջ, որքան ալ քննադատելի կողմ մ'ունենայ, նոր շահեկանութիւն մը կ'առնէ, որովհետեւ կը ստանայ ամէն քանի աւելի՛ «կենդանութեան» զլխաւոր արժանիքը : Ատոր համար է որ Բագրատունիի թարգմանութիւնները՝ հակառակ իրենց բոլոր թերութիւններուն՝ ամենէն գեղեցիկներն ու հզօրներն են որ նոր ժամանակներում կատարուած ըլլան Հայոց մէջ : Ինքնագիր բանաստեղծութիւններէն, «Հայկ Դիւցազն»ն է միայն որ ունի ինքնուրոյն արժէք : միւս փոքր քերթուածները տկար են եւ անգոյն : «Հայկ Դիւցազն»ին մէջ երևան կուգայ բանաստեղծ մը ինքնատիպ եւ հզօր : Ժ.թ. դարու մէջ դիւցազններգութիւն» գրելը՝ ժամանակագրական սխալ մը կրնայ համարուել, եւ համարուած է. բայց այդպիսի վճիռները երբեք բացարձակ չեն ու կը չքանան՝ երբ ուժեղ տաղանդ մըն է որ այդ սխալը կը գործէ, որովհետեւ սխալը սխալ

բլլալէ կը գաղբի այն ասան , հին ձեւը իրապէս կենդանանալով բանաստեղծին հօր շունչովը . ալսպէս՝ Շէնիէ «հովուերգութիւններ» գրած է ժԲ. դարուն մէջ , եւ կէօթէ ժԹ. դարուն մէջ՝ «ողբերգութիւն» մը . «Իփիկլենիան» հովուերգութիւնն ու ողբերգութիւնը ոչ նուազ հինցած ձեւեր են քան դիւցազնիերգութիւնը . եւ սակայն Շէնիէի եւ կէօթէի հանճարը կրցած է ոգեւորել զանոնք . իրենց գործերը հոյակապօրէն կենդանի են . որովհետեւ անոնց մէջ մտածումը «նոր» է , ու գրական շրջանակն է միայն որ հինէն փոխ առնուած է , ու ան իսկ հարկաւորաբար մինչեւ աստիճան մը նորագուած » : ժԹ. դարուն մէջ դիւցազնիերգութիւն մը գրելը տարամերժօրէն քննադատելի բան մը չէ ուրեմն , երբ գրողը ունի հին օրերու այդ գրական ձեւը վերակենդանացնելու համար հարկաւոր շունչը եւ ուժը , եւ երբ իր գործը ստրկական նմանութիւն մը չէ հին բնատիպարներուն , այլ հին ձեւի մը մէջ նոր զգայնութիւն մը եւ անձնական մտածումներ կը թրթռացնէ : Եւ անոնք որ կը կարծեն թէ «Հայկ դիւցազն»ը ցուրտ եւ անկենդան նմանողութեանց շարք մըն է , շարաչար կը սխալին : Անշուշտ կայ անոր մէջ նմանողութեան բաժին մը եւ խոշոր բաժին մը «Իլիական»ը , «Դրախտ կորուսեալը» , «Ենէականը» , «Երուսաղէմ Ազատեալը» լայն ցոլքեր կը թափեն «Հայկ»ին մէջ . բայց քանի՞ հատ կարելի է դռնել , ո եւ է գրականութեան կամ արուեստի մէջ , գոժեր որ ո եւ է նախորդ գործէ ցոլք մ'ընդունած չըլլան . Վիրգիլիոս իր «Ենէական»ը գրած է «Իլիական»ին հետեւողութեամբ եւ իր «Մշակական»ը թէ՛ ո կրտի «Հովուերգական»ին հետեւողութեամբ . Լապրիւշէր իր «Նկարագիրք»ին մէջ թէ՛ ո իրատի համանման գործէն ներշնչուած է , Ռասին իր ողբերգութեանց մէկ քանիին մէջ՝ Երիպիդէսէն , Քորնէյլ սպանիացի թատերականերէն , եւն , եւ սակայն Վիրգիլի , Լապրիւշէրի Ռասինի , Քորնէյլի գործերը ատով չեն դադրիր շատ ինքնատիպ ու կենդանի գործեր ըլլալէ : Վերածնութեան ճարտարապետութիւնը հաւասարապէս նմանողութիւն է յունական եւ հռովմէական արուեստին , բայց ինքնատիպ է դարձեալ : Բագրատունիի «Հայկ»ն ալ թէպէտ ունենայ

մասեր սրունք կը յիշեցնեն Հոմերը . Վիրգիլը , Միլտոնն ու Թաստօն , ինքնատիպ է իր ամբողջութեանը մէջ . այդքան իրարմէ տարբեր օտար վարպետներու ազդեցութեանց ներգաշնակ շաղապատում մը՝ ինքնին՝ պիտի բաւէր ինքնատպութիւն մը կազմելու (Վերածնութեան ճարտարապետական ոճին ինքնատպութիւնը յոյն ու լատին ոճերուն խառնուրդին մէջ միայն կը կայանայ) . բայց «Հայկ»ը օտարն ընչու՛մներով տարամերժօրէն կազմուած գործ մը չէ . անոր մէջ կը տիրապետէ ներշնչում մը , որ զուտ հայկական է , խորենացի է , Եղիշէին , շարականներուն ոգիէն բղխած , եւ որ հիւրընկալուած օտար տարրերն ալ իր մէջ կը հալեցնէ , եւ երեւան կը բերէ զօրեղ ու պարճառ հոգեկան երաժշտութիւն մը , այնքան Հայ որքան նախնեաց ո եւ է գործ , եւ աւելի գեղեցիկ , որովհետեւ հոտ , նախնեաց հայադրոշմ բայց քրիստոնէութեամբ մթնցած երգը հելլեն-լատին առողջ , դիւցազնական ու դեղասէր ոգիովը լուսաւորուած է :

Անթերի չէ «Հայկ»ը . չափազանց երկար է . կան մասեր որ հետողութիւն են աւելի քան բանաստեղծութիւն . երեւակայութիւնն ալ շատ մեծ տեղ կը բռնէ քերթուածին մէջ , եւ ատի բնութեցողը յոգնեցնելու բնութիւն ունի , —մինչ դիւցազնիերգութեանց գերագոյն տիպարը . «Իլիական»ը , իրականութեան հոտն ու համն ունի միշտ՝ նոյն իսկ մտացածին պատկերներուն մէջ , ու շատ քիչ կտորներ կան հօն որ աւելորդարանութիւն կարենան համարուի : Պէտք չէ սակայն մոռնալ որ «Ենէական»ն ալ ունի նոյն թերութիւնները զոր «Հայկ»ին կը մեղադրենք , երեւակայութիւնը անոր մէջ ալ մեծ տեղ կը բռնէ , ու երկարաբանութիւնները , աւելորդ կտորները հոն ալ կը գտնուին . ատոնք չեն արգիլեր «Ենէական»ը հրաշակերտ մ'ըլլալէ , որովհետեւ անոր մէջ , թերութիւններուն քով կան եւ զմայելի յատկութիւններ . ու գործ մը իր յատկութիւններուն կողմէն նկատել ու է՝ երբ ունի յատկութիւն : «Հայկ»ը , թերութիւններէ զերծ չըլլալով հանդերձ , ունի առաջնակարգ յատկութիւններ . հոն կը զգանք լայն , ուժեղ , խրոխտ շունչ մը որուն ոչ մէկ հայ բանաստեղծ

տեղձ՝ նարեկացիէն , Ալիշանէն եւ Աբովեանէն
 զատ՝ չէ կրցած հասնիլ : Ուրիշ առիթի վե-
 րապահելով «Հայկ»ին մանրամասն վերլու-
 ծումը, առ այժմ կը շատանամ այստեղ արտա-
 տպելով անոր յատկանշական կտորներէն մին,
 երկու հրէշածեւ տիպարներու նկարագրու-

թիւնը, կտոր մը տարօրինապէս յանդուպն ու
 ջղուտ ոճով մը գրուած , «Հիւկոյական» ոճով,
 ուժեղ մկանուտ ու բարբարոս լեզուով մը ,
 լեզու մը որ՝ Հիւկոի ֆրանսերէնին կը
 համապատասխանէ :

Այրն էր Վախտանգ ամե անուն՝ զաւակ քամեան, բնութեան վիժած,
 թրխամորթ հընգիկ ճիւղաղ խաւարամութ զագրաթորմի,
 Ձաղկամաղ եւ սոթահեր գըլուխ յետկոյս ողնեալ սրամէտ,
 Ճակատ նեղ, սուր աափարակ՝ մինչ ի գագաթըն գրեթէ խոռ,
 Կըցայօն մեծակամար, աչք կըկոցեալ յականջըս կոյս
 Եւ պըտուղք նոցա կանանչ դըժնէհայեաց եւ բըլշացեալ,
 Սըրտմըտող գաղանութեան ոգւոյն պատկեր զըռմեալ ի նմա .
 Կոպքըն լեշկ թանձրաթաղանթ եւ իբրեւ վիզ կըայի խորշում,
 Փոխանակ արտեւանանց արիւնրոուշտ ժապաւինեալ
 Քիթ յառագոյն գընդածայր տափունչ ի վեր կորացեալ կոյս
 Երկուս ցուցանելով մացառամով որնգանց անձաւս :
 Ականջք մաղեղ եւ սրածեւ , երեսք ծիւրեալք երիթացեալք,
 Մընօտիցն աստի անտի ոսկերք կըրկին սեպացեալ ժայռք :
 Մօրուք քարձ եւ ցան եւ ցիր իբրեւ զքոսոտ ասր ոչխարի ,
 Երբթունք ըստուարք եւ տժգոյնք բանան բերան լայնափեռեկ ,
 Մահահոտ ժանգոտ ժըռիւք սեաւ քասքնելի վիկ դժոխոց .
 Ձայն ի նմին նուրբ եւ սուր՝ իբրեւ ըզճիչ մանկան տղայոյ,
 Կամ զկանչիւն անարական անտիական աքաղաղի :
 Կըզակ ի տափ՝ սափի ոռք, բազուկք եւ լանջք մահու կըմախք ,
 Փոր եւ գաւակ փոս կաշացեալ, ազգերք եւ բարձք ոսկերք երկու .
 Մեւելոյ ցամաք խոտուցք, յորըս գողցես ի փտտառուս
 Ամբարձեալ երեւէր այն անճոռնի մեծ բարձրութիւն :
 Ոտք ոսկրտի խորտաբորտ կոշկոռտուն բաղմանկիւնի,
 Եւ ոսկերք բըթամատանց զըմբեթացեալ կանգնեալ ողունք .
 Ազտեղի ճիրանք թաթիցն իբրեւ զարջուցըն վայրենեաց :
 Բոլոր անձըն վըթիտ եւ ազազուն եւ թաւամաղ :
 Թէ պարզ հայի ոք՝ ըստուեր գիտէ գժոխոց եւ ուրուական ,
 Թէ ի ձի գերանդաղէն՝ անշուշտ երդնու թէ ինքն է Մահ :
 Դարք վաղեմիք մայր նըմա զտեաւ երգեցին դեւ զեհենին ,
 Եւ զնա ինքըն նահապետ գարմից կապկաց յողմասեռից :
 Ոչ ընդհատ ինչ հերատուկ կինն էր ջատուկ զիւակախարդ,
 Դալկահար եւ ժահաղէմ ժանգատեսիլ եւ մոխրամորթ,
 Ձոր յետս ընդդէմ Վարդենի զօրականին ճենգնէր կատակ .
 Թէ գիտէ ոք նըկաբել ի միտս անոսկր ինչ մըտակոյս
 Կառուցեալ ի վերայ փղանըման ոտից երկուց
 Յորս յենուցուն փոխանակ բարձից կըրկին տիկք ուռուցեալք,
 Ի նոսին ոսին ազգերըս խըռուացեալ եւ խեղաթիւրս,
 Յետկուտ բարձեալ գաւակ մի լեռնաբերձ կուտակեալ
 Համեմատ հողին սապատ կանգնեալ ի թեկըն զըմբէթարդ,
 Եւ յառաջոյ մեծափոր մի որովայն յառաջքաղիթ
 Տօղըգեր փըլեալ խանչացեալ փըթոցուտոյց այտմամբ պալար :

Եւ ժողխեալ ի խոնարհ մինչեւ յերանս հոսեալ ի կէս,
 Թուլատարր երկու փղի ստինք՝ ճօճեալ պորտով չափ ի վերուստ .
 Ի վերայ կորաքամակ եւ գերախանչ հըղնի թիկանց
 Երկուս ուսս աղեղնաձեւըս կամակորս եւ բըլրացեալս
 Մինչ ի լայն ի թանձրամորթ մեծ ականջացըն խալիզոն,
 Ոյց ըստեւք ցիցք ի ցնցուղս, եւ բըլթակք կախ՝ քօշիցըն փոշտ .
 Թեւք կըրկին ձեքածուս եւ տուռն տուռն քըրքրեալք
 Ըզձարի եւ ըզքառնոտ անկեալ անթոցըն փապարօք,
 Եւ ի ծայրըն մեծամեծ՝ ձեռս անարդիլ արջանըմանս .
 Ի կըափէն ուլան խըպիպ խոյլ ուռուցիկ զերթ ըակեղէթ
 Ի կոր լանջսըն թաւարժիս իջեալ մածեալ եւ տարածեալ
 Իբր ի դաշտ ի գաթնային ըզգոմիջոյ անկեալ կոռոփ :
 Կըզակ ի վեր գալարեալ եւ կորակուուց պինչ ի խոնարհ .
 Իբր յոզջոյն եւ ի համբոյր գորովան - ց երթեալ միմեանց :
 Ի միջին ցրակեալ բերան մի թանձրաչուրթն եւ կապուտակ .
 Եւ կեռիք զերդ մահարձանք ստտ անդ ի նմա ցըցեալ ցանցառ .
 Մինչ յորսայս անկեալ խորդ սյր բերանաբաց քուն մահաքուն .
 Չոստայնին առջարն սարդ տորգս ի նոսին մըտեալ կենոյր :
 Ի չըրթունտ անդ ժրպիրհ արհամարհոտ ծաղուն ձեքունն ,
 Եւ պերեւեշտք ըզնոքօք տիղեալ պատեալ խոզանաստեւ .
 Իսկ բարբառ ի հագազէն իբրեւ ըզխուլ հողմոյ մօընչիւն
 Որ յանձաւս եւ ի մայրիս վախուտ յերանց թաւալիցի :
 Երեսք եւ ծնօտք թանձր եւ լայն իբրեւ խոժոռ կոպտար կովու .
 Յակն սկապիս անթարթ կապոցըն գունդք առկայձ աչք խաժ եւ խեղ .
 Ի վերուստ՝ ի տեղի յօնից երկու փունջք ասուեղէնք,
 Կընճըռեալ ճակատ քուսձեւ անդուստ զաչօք կըրկնեալ կամար ,
 Կառափըն սեպագեալ իբր առապար լերկ եւ կրահող .
 Սակաւ ինչ եւ անօտր ասրաքատակ հերաց մացառս
 Յինքեան բերելով իբրեւ զօշնայ ցունդ աստ եւ անդ : —
 Որ զանհեղեղս այս ամենայն ունի մըտօքըն նըկատել .
 Հաւատասցէ թէ ետես ըզվարդենին զարնուրելի :

Պէտք չէ մոռնալ նոսե թէ այդ նոյն Բագ-
 րատունիին կը պարտինք «հայկական չափ»ին
 պիւտը, չատ կարեւոր գիւտ մը իր երածշա-
 կան նուրբ ճաշակովը, Բագրատունի ըմբոնեց
 ձանձրանալի միօրինակութիւնը, ստրկական
 չգթայ սկապութիւնը եւ «անհայեցի», «օտար-
 մուտ» նկարագիրը համաչափ ու յանդաւոր
 ոտանաւորին, որ մինչեւ «Մշակականք»ին
 թարգմանութիւնը՝ միանեծան կը տիրապետէր
 մեր մէջ . քննեց Շարականներու տաղաչափու-
 թիւնը եւ նկատեց որ անոնց մէջ կար քառան-
 գամ չափ մը՝ անյանդ, եւ անհաւասար անդամ-
 ներով, որուն մէջ չեշտն էր որ կը կատարէր

էական դերը, չափ մը զմայլելի կերպով այ-
 լազան, ճապուկ ու վեհաշուք . այդ գիւտը
 բացատրեց յառաջաբանին մէջ «Մշակականք»ի
 թարգմանութեան զոր այդ չափով շարադրած
 էր, ինչպէս եւ այդ չափով շարադրեց անոն-
 հետեւ իր յօրինած ինքնազիր ու թարգմանա-
 կան գործերը . կը բաւէ իր «Իլիական»ի թարգ-
 մանութիւնը բաղդատել Հ. Թոմաճանի նախ-
 կին յանգաւոր, համաչափ ոտանաւորով թարգ-
 մանութեան հետ, տեսնելու համար «հայկական
 չափին» անվիճելի գերազանցութիւնը . իր տո-
 դերուն գեղեցկութեանը մէջ այդ չափը մեծ
 բաժին մ'ունի : Այդ չափին կը պարտի սա-

կայն նաև իր թարգմանութեանց թերու-
 թիւններէն մին, այն է անհաւատարմութիւ-
 նը. քառանգամ տողը շատ երկայն է, եւ երբ
 ընադրին տողին բառերը չէին բաւեր հայկա-
 կան տողը լիցնելու, Բագրատունի ստիպուած է
 բառեր աւելցնելու. մերթ մինչև իւր պատ-
 կերը փոխելով, կամ իր կողմէ պատկերներ
 ներմուծելով, իբր բանասիրական աշխա-
 տութիւն, նախնեաց չափին վրայ «Մշակա-
 կանք» յառաջաբանին մէջ իր նուիրած աշ-
 խատութիւնն ալ անթերի չէ արդէն. «չափը»
 զոր վերակենդանացած է, նոյնութեամբ
 զոյութիւն ունի շարականներուն մէջ (ինչպէս
 Շնորհալիի «Նորահրաչ») ին մէջ, բայց ատի
 միակ չափը չէ որ կը նկատուի նախնեաց
 քերթուաներուն մէջ. կան անոր հետ երկան-
 դամ, եռանգամ չափեր ալ՝ նոյն սիւսեմով, ինչ-
 պէս եւ չափեր՝ իր ընտրածէն բոլորովին տար-
 բեր յօրինուածով ու անդամատութեամբ.
 Իր ընտրած չափին մէջ իսկ՝ վերջին երկու
 անգամները միշտ քառավանկ պահելու սխալ
 գաղափարն ունեցած է, ինչ որ միօրինակու-
 թեան տարր մը կը կազմէ այդ չափին մէջ որ
 միօրինակութիւնը վանելու նպատակով է
 ստեղծուած, — մինչ կրնար (եւ ատի գոյութիւն
 ունի նախնեաց տաղաչափութեան մէջ) վերջին
 երկու անգամներուն մէջ եռավանկի գործա-
 ծութիւնն ընդունիլ. Այդ քննադատելի կողմե-
 րովն հանդերձ, իր գիւտը, որմէ ինք, ինչպէս
 եւ Հիւրմիւլ՝ օգտուած են հոյակապօրէն, հայ
 տաղաչափութեան նորագոյն շրջանին ամենա-
 կարեւոր դէպքն է. եւ ցաւալի կը գտնեմ որ
 այդ չափը ընդգրկուած չըլլայ մեր արդի աշ-
 խարհարար քերթութեան մէջ. զիւցազնական
 կամ իմաստասիրական մեծաշունչ քերթուած-
 ներու համար՝ ան շատ աւելի գեղեցիկ — ու
 «հայ» — գործիք մը կարող է ըլլալ քան հա-
 մաչափ յանգաւոր տաղաչափութիւնը:

Վիեննացիք սխալ մը կը գործեն վերջա-
 պէս երբ կը պահանջեն որ ժժ. դարուն մէջ
 գրող հեղինակները միմիայն Ե. դարու գրա-

բարը գործածեն՝ յետագայ դարերու բառերէն
 ածնելով միայն անոնք (եւ այն ալ շատ խիստ
 ընտրութեամբ) որոնց համարժէքը չկայ ու-
 կեղարեան լեզուին մէջ, նախ պէտք է դիտել
 տամ թէ ժժ. դարուն՝ անիմաստ էր գործածել
 ո եւ է գրաբար՝ ինչ գարու ալ ըլլայ, իբրեւ
 գրական գործիք. գրաբարը իր դերը կատա-
 րած, աւարտած ու մեռած է շատոնց. միակ
 լեզուն զոր պէտք էր գործածել տարամերժօ-
 րէն, ամէն պարագայի մէջ եւ ամէն նիւթի հո-
 մար, աշխարհարարն էր, — որ արդէն չուշացաւ
 իր դատը բացարձակ յաղթանակով մը վատը-
 կելու. բայց եթէ վայրկեան մը մարդ ընդու-
 նի թէ գրաբարը պէտք է միշտ գործածել
 իբրեւ դրական գործիք եւ (ինչպէս կը կար-
 ծէին Վիեննայի եւ նոյն իսկ Վիեննայի Մխի-
 թարեանք) իբրեւ բարձր գրականութեան պատ-
 շաճապոյն լեզուն, այդ պարագային աւելի
 տրամաբանական է գրել գրաբար մը որ ըլ-
 լայ ժժ. դա ու գրաբար, այսինքն գրաբար մը
 որ իր մէջ ցոլացնէ բոլոր դարերու «ընտիր»
 հեղինակներուն լեզուին զեղեցկութիւններն ու
 ճոխութիւնները, քան թէ Ե. դարու հայերէնը
 նոյնութեամբ վերակենդանացնելու փորձ մը
 ներ, փորձ որ «արուեստական» է եւ չի կրնար
 «իրապէս» յաջողիլ. Վիեննայի Մխիթարեանց
 դրաբար հրատարակութեանց լեզուն սակեգոր-
 քան լեզուի կանոններուն վրայ ձեռուած ու
 բառերովը կերտուած է, բայց երբեք չէ կրցած
 նշանիկ լեզուն վերակենդանացնել. այդ ժժ
 դարու ոսկեգարեան հայերէնը պաղ է, ան-
 կենդան. չունի այն կշռութիւնը, այն ջեր-
 մութիւնը այն ինքնաբոլոր ցայտքը որ Ե.
 դարու հայերէնին մէջ կը տեսնուի. «փասթիլ»
 մըն է, ու «փասթիլ» մը, որքան ալ խնամքով
 կատարուած ըլլայ, կենդանի չի կրնար ըլլալ.
 Քանովայի կամ Քուալվոյի այն արձանները
 որ հելլենական ոճին կէտառկէտ ընդօրինա-
 կութիւններն են, էնկորի, Տավրոսի նկարները,
 Վերածնութեան իտալական վարպետներուն
 ստրկական հետևողութիւն, կենդանի չեն.
 Միքէլ-Անճելօ, Տոնաթելլօ, Ռոտէն, Բանպրանդ,
 Վինչի, Հոլպայն, Վաթթօ, Տըլաքուա, որ հիա-
 նալով հանդերձ հելլեն ոսկեգարուն արու-
 ետաին վրայ եւ օգտուելով հանդերձ անկից՝

որքան կարելի է, նոր ոճ մը ստեղծած են իրենց ժամանակին եւ իրենց անձնական խառնուածքին յարմար, արտադրած են գործեր այնքան «կենդանի» որքան հելլեն հրաշակիրտները, թէպէտ տարբեր եւ ատոր համար շահեկան է ժե. դարը Փրանսերէնի ոսկեդարն է, որ իր գագաթնակէտին հասած է Ռասինի եւ Պոսիւէի մէջ. բայց անոնք որ յամառած են ժե. դարուն մէջ ալ այդ լեզուն նոյնութեամբ պահպանել, անկենդան ուրուական մը միայն երեւան հանած են որ ոչ ժե. գարու լեզու է ոչ ալ կատարելագոյն Ռասինեան, մինչ Հիւկօի, Կոթիէի, Կոնքուրի, Պոպլէրի պէս զրոզներ որոնք լեզաչափ, կերպ անափոխած են դասական լեզուն, ստեղծած են նոր լեզու մը. նուազ մաքուր ու կանոնաւոր քան ժե. գարու լեզուն, լեզու մը յանդուդն, տենդոս, նրբամուլ, բայց որ «կենդանի» է: Ատոր համար է որ Բագրատունիի, Հիւրմիւզի, Ալիշանի գրաբարը աւելի շահեկան է, ճիշդ խառնակ բլալուն, դասական հայերէնի մէկ նոր փուլը ձեւացնելուն համար՝ քան թէ Գարագաշեանի գրաբարը, որ անկենդան է ճիշդ «ոսկեդարեան» ըլլալ ջանալուն համար: Այս «ոսկեդարեան» լեզունով գրելու հարցը եւրոպայի մէջ ալ գոյութիւն ունեցած է. եղած են եւ կան ցարդ եւ րոպագիրներ որ կիկերոնեան լատիներէնը կամ սոփոկլեան յունարէնը վերակենդանացնել փորձած են. այդպիսիները միշտ «հմուտներ», «բանասէրներ» են սակայն եւ ոչ արուեստագէտներ: Կիկերոնէն կամ Սոփոկլէն յետոյ եկազ լատին ու յոյն «բանաստեղծները» գրած են միշտ լեզունով մը, որ դասական բընատիպարէն տարբեր եղած է, իրենց դարուն եւ իրենց անձնական խառնուածքին ուժեղ եւ անխուսափելի դրաձը կրած է. եւ «ոչ-ոսկեդարեան» դարերու այդ ընդ որ լատին կամ յոյն գրագէտներու լատինարէնը կամ յունարէնը շատ աւելի շահեկան է եւ կենդանի քան թէ ժե. դարուն մէջ կիկերոնեան կամ սոփոկլեան ոճի անխուստ վերակենդանացում մը:

Ընկերք չեմ ուզեր թէ Վենետիկցւոց գրաբարը քննադատելի կողմեր չունի, նոյն իսկ իբր ժե. դարու գրաբար: Վենետիկեան գրաբարը շատ «ծայրայեղ» է իր ընտրողական

նութեան մէջ, այնքան ծայրայեղ որ իր գուռը բաց կը պահէ նոյն իսկ անվիճելի տգեղութիւններու, աւելորդ բարբարոսութիւններու, մինչեւ անգամ քերականական սխալներու՝ հին ձեռագիրներու յոռի ընդօրինակութեանց արդիւնք կամ լեզուն լաւ չդիտող հեղինակներու ժառանգութիւն («Թաթուլ Վանանդացին» իրաւունք ունի հոտ). փոխանակ տղայական արհամարհանքով մը վերաբերուելու Վիեննացւոց ոսկեդարեան լեզուի մասին կատարած քննութեան հանդէպ, Բագրատունին եւ իր հետեւողները պէտք էր՝ առանց ոսկեդարեան լեզուն ընդօրինակել ձգտելու՝ օգտուէին այդ քննութենէն, ակնհայտ աղաւաղումներն ու յայտնի սխալները վտարելու համար իրենց գործածած գրաբարէն. տարակոյս չկայ որ նախնեաց գործերուն ու նոյն իսկ ոսկեդարեան գրքերու: Կրատարակութիւնները շատ անխնամ են եղած ցարդ, եւ կարելի չէ հետեւել անոնց մէջ գտնուած «րոլոր» դարձուածքներուն եւ քերականական ձեւերուն որովհետեւ ատոնց մէջ կան տգեղութիւններ եւ անխուստութիւններ որ հաւանականօրէն նայն ինքն հեղինակին չեն պատկանիր, այլ ընդօրինակիչներու կողմէ կատարուած խաթարումներ են: Թէպէտ «Բաղմաճէպ»ի հին յօդուածին մէջ Բագրատունի գտումի մ'անհրաժեշտութիւնը, բուն հայկական մաքուր հին լեզուին պահպանման պէտքը կ'ընդունի, բայց գործնականին մէջ՝ ինք ալ, իր ընկերներն ու յաջորդներն ալ շատ քիչ հետեւած են այդ գրութեան եւ վաւերական ու գործածելի նկատած են կարգ մը քերականական արտաոտոց ձեւեր: Գալով բառերուն, թէ Վենետիկցիք գործածած ըլլան գրեթէ բոլոր բառերը զոր գտած են նախնեաց գործերուն մէջ՝ առանց գարու խտրութեան, ատոր մէջ ոչինչ կայ քննադատելի՝ երբ խնդիրը արմատ բառերու վրայ է, բայց ածանցեալ եւ բարդ բառերու հիւրընկալումին եւ դարձումին մէջ իրենց ազատաօրութիւնը դարձեալ ծայրայեղ է եղած եւ երբեմն բրտօրէն անձաշակ ու հոտ ի յայտ կուգայ գեղեցկագիտական թերութիւն մը որ Վենետիկցւոց ոճին մէջ ալ կ'երեւայ յաճախ, եւ որ իրենց մտայնութեան արա-

տը կը կազմէ, եւ սեւ կողմը Վենետիկեան միտայլին, — այն է ճոռոմութեան, խրթնութեան, փքոցուռոյց զարգամուլութեան, մէկ բառով՝ իտալական ռոմանտիկ ճգտումը Սիրած են գործածել սապէս այլանդակ բառեր (եւ իբր հայերէն օրինաւոր բառեր Առձեռն Բառարանին մէջ ալ անցուցած են), «անկարածած կելի, սպասաւորականագոյն, անգեղեցկափորձապէս, մերունակերպախառնութիւն, բարեհասակաչափ, ամենապատկապէս, անբացարժանելի, անպարիմանալի, անչարաբարոյական, անմակամտածութիւն, աստուածախօթ, աստուածածանուհի, եւն» :

Վենետիկցոց այս թերութիւնները, տորածուելով տաճկահայ գրական լեզուին մէջ, բաւական վնասած են անոր : Անոնց ազդեցութեան տակ է որ Տէմիրճիպաշեան այդ ձրգտումը իր գերագոյն չափազանցութեան հասցնելով, ինք իրեն թոյլ տուաւ աներեւակայելի այլանդակութեամբ բարդ-բառեր դարբնել : Հոտ, Վիեննացոց չափասիրութիւնը եւ մաքրասիրութիւնը փրկարար հակազդեցութիւն մը կարող էին բերել : այդ հակազդեցութիւնը բերին տաճկահայ գրականութեան նորագոյն գրագէտներէն ոմանք, «սրովհետեւ՝ գեղեցկագիտական մտահոգութիւններով՝ բարդբառերուն մակարոյժ ու պայմանադրական ճոխութենէն նախամեծար կը համարէին անոնք արմատ բառերը, կամ՝ եթէ պէտք ըլլար բարդբառերու, որոշ ու նոր պատկեր մը ներկայացնող եւ ճաշակով ու արամարանութեամբ կազմուած բարդբառերը կը նախընտրէին : բայց դեռ մինչեւ այսօր կան գրողներ որոնք իրաւունք կը կարծեն ունենալ ամենաճշդային բարդութիւններ դարբնելու :

Ասոնք, սակայն, բիծերն են Վենետիկեան արեւին (բարձրագոյն քաղաքակրթութեանց մէջ կան առանց բիծի արեւներ, բայց հայ գրականութեան մէջ այդպիսի արեւ դեռ չէ ծագած) : պէտք է նկատել բիծերը, բայց աններելի պիտի ըլլար միմիայն բիծերը նկատել :

• •

Ի՞նչ եղբակացութիւն կարելի է հանել այս բողոքէն : — Ահաւասիկ այն պարզ ու յստակ եղբակացութիւնը որուն միայն՝ ըստ իսկրնանք ու պարտինք յանգիլ :

Վիեննայի եւ Վենետիկի վանքերը երկու կէսեր են, իրենցմէ ոչ մին ամբողջութիւն մը չէ : երկուքը միասին է որ կը ներկայացնեն «Մխիթարի Տունը» : մին Դիտուութեան ներկայացուցիչն է, միւսը՝ Արուեստին : Փոխանակ իրարու ղէմ պայքարելու, պէտք է որ իրար փոխադարձաբար գնահատեն եւ յարգեն, քանի որ երկու «տարբեր» մասեր են որ իրար լրացնելով կը կազմեն ամբողջութիւնը : Վենետիկցիք պէտք է խոստովանին զիտական հարցերու մէջ Վիեննացոց անվիճելի դերազանցութիւնը : պէտք է վտարեն Գարագաշեաններու, Գաթրճեաններու, Այսնեաններու, Գալմբերեաններու, Տաշեաններու գործը արամարանով նկատելու տղայական եւ փոքրոգի ձգտումը : պէտք է ընդունին որ ազգը Վիեննայի տանը կը պարտի Հայոց պատմութեան, նախնեաց ձեռագրներու, դասական ինչպէս աշխարհիկ լեզուի, եկեղեցական երաժշտութեան մասին առաջին լուրջ քննութիւնը : ու մասնաւորապէս այս «ոսկեղարեան» հայերէնի հարցին մէջ պէտք է ընդունին Վիեննացոց մեթոտը՝ լեզուական քննութեան սահմանին մէջ :

(Այս խնդրոյն մէջ Վիեննացոց ընդգրկած մեթոտը կրնայ վիճելի կողմեր ունենալ՝ մասնաւորապէս մեթոտեանց մէջ : «ոսկեղարեան» լեզուին «վերջնական» սահմանումին, «ոսկեղարեան» գործերու «ամբողջական» ցուցակին, ոսկեղարեան յրջանին ճիշդ տեւողութեան մասին յայտնուած Վիեննական կարծիքները կրնան դեռ ճշդուիլ, լուսաբանուիլ, մասամբ փոփոխուիլ : աստի պէտք է ըլլայ սակայն «գիտական» աշխատութեամբ մը, եւ ոչ թէ բանաստեղծական փաստարանութեամբ) :

Վիեննայի Մխիթարեաններն ալ պէտք է ընդունին Վենետիկ տան գեղարուեստական գերազանցութիւնը : Պէտք է ըմբռնեն որ Չամչեանները, Բաղրատունիները, Հիւրմիւզները, Ալիշանները, որքան ալ տկար եղած ըլլան իբր

բանասէր, հօգ, են ու մեծ՝ իբր արուեստագէտ, եւ թէ հայ ազգը յաւիտեան երախտագէտ պիտի ըլլայ անոնց՝ այն դիւցալնական ու գեղեցկասիրական առողջ, արու եւ վեհ ողորոյն համար զոր անոնք մտցուցին մեր գրականութեան մէջ, այն անգին բարեբին համար զոր շնորհեցին մեր ժողովրդին՝ հելլենո-լատին մտքին ազատ ու կենդանի ներշնչման կրակն առաջին անգամ մեզի հաղորդելով, — որով զերազանցեցին նոյն իսկ մեր հին մատենագիրները որոնք մեծ մասամբ օտար զբարութիւններէն աստուածաբանական-միստիքական գործերը ծանօթագուցին մերայնոց եւ քրիստոնէական ողբագին ու արամաթաթաւ երգեր ու քրոնիկներ արտադրեցին գլխաւորապէս (բաց ի Սորենացիի ու Գուշակի պէս քանի մը բացառութիւններէ), Փափաքիլի է որեմն որ, ինչ հարցի առթիւ ալ որ ըլլայ, երբ Վենետիկ վանքին վրայ կը խօսին, երբ Բագրատունիի ու Հիւրմիւզի պէս արուստագէտներու անունը կ'արտասանեն, Վիեննացիք չհետեւին այն անիրաւ ու թեթեւ ընթացքին որով ատենով Բագրատունին վարուեր է իրենց ամենէն պատկառելի վարպետներունը կատմամբ, այլ խոստովանին խորին յարգանքով՝ ինչ որ կայ գեղեցիկ եւ անմահ՝ անոնց գործին մէջ, ու վերջնապէս վազ անցնին Պ. Գուրգէնը ո եւ է տեսակէտով Հիւրմիւզի մը հետ բաղդատութեան դնելու ձախորդ գաղափարէն:

Իրարու արժանիքին համար անկեղծ ու եզրայրական յարգանքի այդ զգացումը միշտ պահպանելով, երկու Միաբանութիւնները

պարտին՝ ո եւ է հարցի վրայ իրարու հետ վիճած ատենին՝ վէճին տալ գաղափարներու ազնիւ ձեւ մը՝ զուրկ ո եւ է մազձէ ու թոյնէ: Ես նոյն իսկ կը կարծեմ թէ երբ երկու Միաբանութիւններէն իրենց դերը որոշապէս ըմբռնեն, ո եւ է վէճի անտեղի ըլլալը պիտի նշմարեն: Քրմիագէտն ու արձանագործը չեն կրնար վիճիլ իրարու հետ, լաւագոյնը այն է որ երկու տուները, իւրաքանչիւրն իր գործը կատարելու նուիրուած, իրարու ճիգը յարգեն ու իրախուսեն, զգան որ երկուքն ալ ազգին անհրաժեշտ են ու սիրելի, եւ օգտուին իրարմէ այն չափով որով կարելի է տարբերներու իրարմէ օգտուիլ, Վիեննայի վանքը իր Տաշեանով, Գալէմեարեանով, Մենեվիշեանով եւ անոնց հմուտ, աշխատասէր պաշտօնակիցներով՝ հօրապէս կը շարունակէ այսօր տանը գործը: Վենետիկի միաբանութիւնը, որուն գործունէութիւնը վերջին տասնուհինգ տարուան մէջ ստգունած էր, այժմ երեք չորս տարիէ ի վեր նոր զարկ մ'առած կ'երեւայ ազգային - գրական - գեղարուեստական շարժումը կը վերսկսի գնահատելի փայլով մը: Զիրար ուրանալով, զիրար նսեմացնել ջանալով երկու տուները բան մը չեն շահիր: Իսկ ազգը ոչ միայն չի շահիր ատով, այլ ծանրապէս կը վնասուի, որովհետեւ իր ցաւերուն վրայ ցաւ մը կ'աւելնայ տեսելով իր սիրած երկու մասուոր մեծ Տուները իրարու դէմ թշնամական դիրքի մէջ:

ԱՐՇԱԿ ԶՕԳԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԷՋԵՐ

ՏԱՂ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ
ՎԱՍՆ ՍԻՐՈՅ

•—•

Ես քո սիրուն չեմ դիմանար, հալալ արա՛, հանսը մեռայ.
Ա՛ն ի հեռ այլ զոսկի փէտատ, եւ եկո՛ւ փորէ՛ ինձի թուրպայ:

Թող զիս երեն տառայալուով, որ իմ սրտիս բոցըն գոռայ.
Շատ մարդ ի յայս կըրակն ընկնի, չորն երի՛ դալարն ի վրայ:

Թող լըվանան ըզիս դինով, մտրուպ բերեն ինձ քանառայ,
Կանանչ տերեւըն թող պատնեն, տանին թաղեն ի նոր պաղչայ:

Հա՛յ հարամի ու մարդըսպան, ճալատն ի քովդ աչկերտ կուգայ.
Շատ զըրեր ես սիրուն զնտան, գուռոյ ու զըրունք է զանարայ:

Զսիրտս երեցիր ու սղկեցիր, ցւ քաշեցիր աչքըդ սուրմայ.
Դարձար զարիւնըս վաթեցիր, ՚ւ ի ոտւննուդ զըրիր հինայ:

Բարկոծեցէք զիս խնձորով, քաղցըր լեզվով խոցոտեցայ.
Անուշ զինով զիս խեւ արիւր, որ ի ծոցըդ զընսանեցայ:

Աս գիշեր ի յերազիս կըտըրտեցին տիքայ տիքայ,
Դազանք արիւնըս կըչտացան ու թռչունքն ի լաչիս վըրայ:

Վըրատ բերան է առիւծու, արիւնըս զէտ ջուր կը բիւայ.
Ով արիւնէս է ծարաւեր, թող գայ խըմէ որ լիանայ:

Կըտըրծվորացն յոտիցն ի հող, մէկ հոգեկ մը ունիմ ֆիտայ.
Իմ ճիկեարըս քապապ հերիք, արունըս թող զինի լինայ:

Գըլուխս ամպերն ի վեր իջիւր ի սյրտիս լեռներուն վըրայ.
Մաղձըն սրտիս մըչուշ կապեր, արեան արցունքըս ցողայ:

Կերակրեցաք ի մի սեղան, ու խըմեցաք ի մի կթիւայ.
Մէկտեղ ելաք, մէկտեղ նըստաք, ան ժամանակն ո՞ւր է հիմոյ:

Յո՛ւր է զավլըդ, ո՞ւր է երգումն, որ բունեցաք զՍ.սոուած վըրայ.
Ի զատ ընկաք օտարացաք, չարկանն եղեւ մեզ մահանայ:

Աստուած մեր չարկըմին չար տայ, որ իւր չարովըն լիանայ
Բարեկամացըն տայ բարի, մեր բանն ալվայ — բարի լինայ:

Աստուած ճամբայ տայ իմ սրտիս, ծառըն ծաղկի ու կանչանայ,
Կամ իմ սրտիս ծառըն բուսնի, ձագըն խոսի ու ճըվըլտայ:

Համբերելով գործք կատարի, կեւ հովհաննէս, դու հա՛մբերէ՛.
Ատեն լինի գայ իւր կամաւ զինչ հեռաւոր զինք համբուրէ՛:

(Ս. Ղազարոս վանք, Տաղարան թիւ 1339)

ՏԱՂ ՄԵՌՆԵՐ ԱՍՍԵՆԱԼ

Յերէկ հողվերօքն անցի
Հոտ առի զքիմսըն կափուցի .
Կայլ մ'երկուք յառաջ զնացի ,
Նեղ ու խոր զնտան մի տեսի .
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Մանուկ մի պառկած տեսի ,
Գեղեցիկ ու խիստ նազելի .
Հարցուկս նորա եկայ
Թ'ի՞նչ կ'ընես, այդ քեզ ի՞նչ տեղի :

Դարձաւ ու ճուղայ երես ,
Թէ՛ կանգնեա՛ց, կարծի՞ գովելի .
Ես այլ քան ըզքեզ էի
Գեղեցիկ եւ այլ ցանկալի .
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Ուտէի 'ւ անուշ խրմէի
Ու մահու կարծիք չունէի .
Յանկարծ ցաւըն զիս էաւ ,
Ես ի յիս յաճապ մընացի :

Յանկարծ ի մահ ինս անկայ ,
Թուլցաւ բնութիւնս որ ունի .
Ոչ խօսք մի խօսել կարի ,
Որ ճուղայ ուղեն նա տայի :

Այս իմ լուսատու աչերս
Որ ցանկայր ամէն մարդ ինծի ,
Հանց է կուրացիք հիմի
Որ բնաւ իսկի չնայի :
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Այս իմ զօրաւոր բազուկս
Հանց ուժով ես խիստ զիտէի ,
Հանցեղ թուլացիք յայժմուս ,
Որ բընաւ իսկի չի շարժի :
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Իմ ճարտարախօս լեզուս
Որ զամէն մարդ զարմացնէի,
Հանց է կապեր կարկամեր
Որ բնաւ իսկի չի խօսի .
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Ձինչ որ բարեկամ կայր ինձ ,
Քոյր, եղբայր եւ այլ սիրելի ,

ժողովան 'ւ ի բոլորս եկին՝
«Վ՛յ եղբայր, ի՛նչ տեղ կու ցաւի» :

Կապեր էր ճարտար լեզուս,
Որ բընաւ ճուղայ չի տըվի .
Ողորմ ինձ օգնել ուզի,
Չօգնեցին բնաւ մէկ մ'ընծի :

Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ
Ու մընաց մարմինս գարշելի .
Այն իմ սիրելիքն ամէն
Ողբալով եկին մօտ ինծի .
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Այն իմ քոյր 'ւ եղբայր եւ մայր
Որ խրեանցն էի ցանկայի ,
Շուտով ինձ պատանք բերին ,
«Թէ՛զ հանէք որ խիստ չի հօտի» :

Ըզգինդն ականջէս առին .
Մատանին որ խիստ սիրէի .
Ըզկապան ի թեւէս հանին ,
Թաշնեցին զինչ մէկ մի գերի :

Չորս մարդ զիս ի յուսն առին ,
Ու տարան մըզոն մի հեռի .
Այն իմ սիրելիքն ամէն
Ողբալով եկին հետ ընծի .
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Դըրին զիս ի նեղ զընտան ,
Խոր ու գէճ՝ որդունքն աւելի .
Ըզհողն ի վերաս տըվին ,
'Ի ասացին թ' «Անչա՛րժ եղիցի» :

Խըրատ մի քեզ տալ կամիմ,
Թէ լսես դու՝ իմ սիրելի .
Թ'ապրիս դու հազար տարի,
Երբ որ է՝ տի գաս մօտ ինծի :

Գընա՛ դու գործէ՛ բարի
Եւ արա՛ թատալիք դու քեզի .
Խիստ ողորմելի է մարդն
Որ մեղօքն ի հողն իջանի :

Եթթայ նա յանլուս խաւարն ,
Տարտարոս 'ւ ի հուք գեհեհի .
Ոչ սուրբ բարեխօս լինի,
Ոչ եղբայր եղբօրն օգնելի .
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Հազար զինակար եղբա՛յր,
Սատանան ըզձեզ չի խաբէ՛.
Չմահուն օրն ի յետ ձգէ,
Հանց բռնէ որ մարդ շուարէ :

Յոյս յԱստուածածինն ունիմք,
Բարեխօս է նա մեզ բարի,
Որ իւր միածին որդին
Աղաչէ որ մեզ ողորմի :
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Մըսքին Քերովբէ անխել :

Բառք է պաղ ու խօսքդ է քամի .
Թէ խիստ իմաստուն ես դու,
Նա արա՛ ճարակ դու քեզի .
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

Քանի աշխարհի կացիր,
Չգործեցիր դու գործ մի՛ բարի .
Ըզփառս աշխարհիս սիրեր
Որ կորուստ է քեզ լամէնի :
Վա՛յ անձն իմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ :

(Ս. Ղազարու վսևի, Տաղարան թիւ 1139)

ՏՍՂ ՍԻՐՈՅ

Նազու տիպէր զալըմ քեաֆիր, սեւ աչեր, եա՛ր, սեւ աչեր .
Յէ՞ր չես ի դար օրիկ մի զիս հարցաներ, եա՛ր, հարցաներ :

Շատ եմ քաչեր տէրտ ու զահըր քեզ համար, եա՛ր, քեզ համար .
Սպիտակ ճարատ՝ բարակ ուներդ է կամար, եա՛ր, է կամար :

Աչերըդ ծով՝ ես եղայ խեղճ նաւավար, եա՛ր, նաւավար .
Ղարդ եմ եղեր՝ ծովուդ ելնել չեմ կարեր, եա՛ր, չեմ կարեր :

Գիչեր ցորեկ քունս է հատեր յաչերուս, եա՛ր, յաչերուս .
Հա՛ անօրէն, ականջ արա՛ քո դերուս, եա՛ր, քո դերուս :

Հէքիմ կ՛ասեն զքեզ, դեղ արա՛ խոցերուս, եա՛ր, խոցերուս .
Այս կըրակիս ա՛լ չեմ կարեր դիմանար, եա՛ր, դիմանար :

Գիչեր ցորեկ քո սէրդ արեր զիս վարամ, եա՛ր, զիս վարամ .
Ա՛յ անօրէն, դէմ քար չեմ որ դիմանամ, եա՛ր, դիմանամ :

Քունըս չի գար ելնեմ երթամ քընանամ, եա՛ր, քընանամ .
Երթամ լալով պահ մը շուրջ գամ, այլվի գամ, եա՛ր, այլվի գամ :

Գիչեր ցորեկ ես քո տէրտէն հառաչեմ, եա՛ր, հառաչեմ .
Կ՛ուղեմ զանունդ այան կանչեմ, կ՛ամաչեմ, եա՛ր, կ՛ամաչեմ :

Այլ չեմ կարող գաղտուկ ապրիլ, կու կանչեմ, եա՛ր, կու կանչեմ .
Ա՛յ անօրէն, դու միտք արա՛, դէմ քար չեմ, եա՛ր, դէմ քար չեմ :

Ս. Ղազարու վսևի, Տաղարան թիւ 556)

Դ Է Մ Ք Ե Ր

ՍԻՒԻՒԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ

Սուքիաս Վ. Պարոնեանի մահը, զոր Մանչեսթրէն բարեկամներ ինծի իմացուցին, խորին ցաւով համակեց զիտ: Եստ ազնիւ գէմք մըն է որ կ'անհետանայ այդ մահովը: Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան հարկին անդամ, Հ. Պարոնեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գիրկը զառնալէն ի վեր՝ մեր ազգային, բանասիրական ու եկեղեցական գործունէութեան մէջ նշանակալից բաժին մ'ունեցած էր: Ճաստուէինք տարիի շափ Մանչեսթրրի ազգայնոց հոգեւոր հովիւի պաշտօնը վարած է՝ մեծ անձնուիրութեամբ, արժանապատուութեամբ եւ գիտակցութեամբ. այդ երկայն ժամանակամիջոցին մէջ՝ յարաբերութիւններ հաստատած է անգլիական կղերին հետ. եւ մեծ յարգանք ներշնչած է իր անգլիացի պաշտօնակիցներուն: Այն պահուն ուր հայկական հարցը Անգլիոյ մէջ օրուան հարց դարձաւ, Հ. Պարոնեան յաճախ կատարած է դիմումներ, մասնակցած է միթիւնկներու, զոյցերու: Յարաբերութիւններ հաստատած է նաեւ անգլիացի հայագէտներու կամ ընդհանրապէս արեւելագէտներու. — մասնաւորապէս Պ. Գոնրիպիւրի. — հետ, անոնց աշխատութեանց օգնած է՝ տեղեկութիւններ, լուսաբանութիւններ հայթայթելով: Լոնտոնի, Օքսֆորտի, Փարիզի Մատենադարաններու վարչութիւնը կը ճանչնար ու կը սիրէր այդ քնքուշ ու աշխատասէր ծերունին որ իր կեանքին կէտը այդ երկք յարկերուն տակ անցուցած է. ձեռագիրներու մէջ թաղուած, կարծեմ, Լոնտոնի Պրիթիշ Միւզէումին, ինչպէս Օքսֆորտի մատենադարանին հայ ձեռագիրներու ցուցակն ինքը պատրաստած է: Օքսֆորտ Հաւաքարանը իր հարիւրամեակին տօնախմբմանը հրաւիրեց Հ. Պարոնեանն ալ՝ իրրեւ հայ աշխատակից:

1895ի վերջերը Հ. Պարոնեան Փարիզ եկաւ իբր առաջնորդ մեր գաղութին. երկու տարիէ շափ այդ պաշտօնը վարելէ յետոյ, քաջուեցաւ Պուա-Քոլումպ, եւ ինքզինքը բոլորովին տուաւ ուսումնասիրութեանց:

Հ. Պարոնեան ինքնատիպ եւ ուշիմ միտք մըն էր՝ իբր բանասէր, լայն հմտութեամբ մը ամրացած: Իր բանասիրական աշխատութիւնները գիտական կուռ մեթոտով մը չեն կատարուած անշուշտ. անոնց մէջ հայրենասիրութիւնը, երեւակայութիւնը, զգացումը՝ վերջապէս, բաւական տեղ կը բռնեն. բայց ատով մէկտեղ իր յօդուածները զոր ատենով հրատարակած է Գարագաշեանի «Քննական պատմութեան» մասին, ինչպէս եւ անոնք զոր վերջերս հրատարակեց «Բանասէր»ին մէջ, կը պարունակեն շատ չահեկան տեղեկութիւններ. խուզարկող սուր աչքով մը նկատուած, դժբախտաբար չափազանց զրարաբախտն լեզուով մը բայց ինքնայատուկ սեղմ սիրուն ոճով մը գրուած: Անոնք որ Հայոց պատմութիւնը վերջնական ու լուրջ աշխատութեամբ մը պիտի ուզեն գրել օր մը, Քարիէրներու, Գարագաշեաններու եւ ուրիշ գիտուններու աշխատութիւնները թղթատելէ յետոյ, Հ. Պարոնեանին յօդուածներն այ պիտի աչքէ անցընեն. եւ եթէ անոնց մէջ գտնեն սխալներ, պիտի գտնեն նաեւ կէտեր ուր բանաստեղծ-բանասէրները թերեւս աւելի ճիշդ էր տեսած քան զուս-գիտունները:

Թէպէտ շատ ծեր, Հ. Պարոնեան կ'աւանայ սակայն մահ մը վաղաժամ. եւ ատով կրկնապէս ողբալի: «Վաղաժամ», որովհետեւ պատուական ծերունին ունէր անագին զէչ մը նօթերու, որոնք այժմ կը մնան յաւերժապէս նօթի ձեւին մէջ: Նախնեաց գոյծերու հրատարակութեանց մէջ ընթերցանութեան եւ տպագրութեան շատ մը սխալներ ունէր նշանակած, ինչպէս եւ պատմական գիտողութիւններ մեր հին քրոնիկագիրներէն ոմանց մասին. ունէր մանաւանդ ընդարձակ գործ մը, «Հայկական

մատենագիտութիւն»ը, ցուցակ մը այն բոլոր
 էին ու նոր օտար հեղինակներուն որոնք հայ
 ցեղին վրայ խոսած են իրենց գործերուն մէջ .
 Պ. Գ. Մելիք-Կարաղեօղեան քանի մը տարի ա-
 ռաջ կոչ մըրաւ «Մշակ»ին մէջ՝ մեկենաս մը
 յարուցանելու համար որ այս խոշոր գործին
 տպագրութեան ծախքը շնորհէր . կոչը անլը-
 սելի մնաց , եւ սակայն գործը անհունապէս
 կարեւոր էր Երանի թէ Վենետիկի վանքը հա-
 լաքէր Հ. Պարոնեանի բոլոր նօթերը , անոնց-
 մէ հրատարակէր ինչ որ քիչ շատ ընդլայ-
 նուած է , եւ ջանար մանաւանդ միջոցներ
 գտնել «Մատենագիտութիւն»ը (աւարտելով)
 հրատարակելու : Յաւալի կ'ըլլար եթէ այդ-
 քան բազմամեայ չարաչար աշխատութեան
 արդիւնք եղող գործ մը դատապարտուած մնար
 փճանալու :

Հ. Պարոնեան վերջին ծայր ազնիւ ու գե-
 ղեցիկ հողի մըն էր՝ իբր մարդ : Նիւթական

շատ համեստ միջոցներ ունենալով հանդերձ ,
 ահագին զոհողութիւններ յանձն առած է յա-
 ճախ՝ ուսանողներու , արուեստագէտներու
 օգնելու համար : Իր խանդավառութիւնը ան-
 սահման էր ո եւ է գրական , արուեստագիտա-
 կան տաղանդի մեր մէջ յայտնութեան հան-
 քէպ : Մաքուր սիրտ մըն էր , անշահախնդիր ,
 անչէջ եռանդով մը լեցուն , ո եւ է էնթրիկի
 անկարող , ամէն գծով թիւններէ բարձր կարող
 էր հասկնալ ամէն գեղեցկութիւն . ամենէն
 խանդավառը այն նամանակներուն զոր ստա-
 ցայ Գուշակի գործին չրատարակման առթիւ ,
 իր նամակն էր :

Հայ ժողովուրդը ցաւով պիտի իմանայ ա , ս
 անհետացումը . իսկ անոնք որ մօտէն ճանչ-
 ցած էին Հ. Պարոնեանը , պիտի զգան այն մեծ
 տիրութիւնը զոր գեղեցիկ հոգիի մը նուա-
 ղումը կ'ազդէ :

Ա. Չ.



Հանգանակութիւն ի նպաստ Չէյքունի որբերուն . — «Անահիտ»ի խմբագրութիւնը ստացաւ
 Զիւրիխէն (Պ. Գ. Խ. -էն) եւ յանձնեց Տ. Վրասապուհ քահանային՝ 83 ֆր. 50 ս , հաւաքուած
 9 Պ. Գ. Խ. -ի եւ Խ. Տ. -ի կողմէ ի նպաստ Չէյթունի որբերուն :
 Ահա նուիրատուներուն ցուցակը . — Տիկին Թիրնաքեան, 15 ֆ. — Փրոֆ. Արեւեանց, 10 , —
 Օրբորդ Շ. Ն. , 10 . — Պ. Գուլթըր, 10 . — Իռու ուսանող մը, 10 — Գ. Խ. , 7 . — Խ Տ. , 5 . — N. N. ,
 5 . — Տօլուխանեան, 5 . — Սուտեան, 2 , Օրբորդ մը, 2 . — Օրբորդ մը, 1,50 . — Օրբորդ մը 1 :

ՅԵՆԱԿԷՏՐ

Ուրազը որով ողու կառավարութիւնը որոշեց կողմասի Հայոց եկեղեցապատկան կառուածներու վարչութիւնն այսուհետեւ իր ձեռքն անցրին, այնքան ծանր հարուած մըն է հայ ազգութեան կեանքին զէմ՝ որքան կուտարածներու շարքը որով թուրք կառավարութիւնը արիւնտտեց ծածկական Հայաստանը :

Այս արարքը վերջնական է շարք մը նախորդ արարքներու որոնք բոլորն ալ կը ձգտէին նոյն նպատակին, այսինքն հայ ազգութեան բնաջնջումին : Թրքահայաստանի քարոզներուն միջոցին, ողու կառավարութիւնը բռնեց այնպիսի դիրք մը որ ջարդող ձեռքերը քաջալերելու հանգամանքն ունէր : անկից ի վեր, Ռուսիոյ արտօքին գործոց նախարարները փոխուեցան, բայց ողու կառավարութիւնը շարունակեց պահել իր նոյն դիրքը եւ նոյն իսկ աւելի յառաջ գնաց այդ ճամբուն մէջ : Այլ եւս չչատանալով ծածկին քանգողական գործին խրախուսիչ հանդիսատեսի գերովը, ինքն ալ իրեն յատուկ միջոցներ ձեռք առաւ ծածկին գործը լրացնելու համար : նախ ծխական գործները փակեց, յետոյ բարեգործական եւ Հրատարակչական ընկերութիւնները քայքայեց եւ այժմ Հայ եկեղեցին իր անկախութեան յետին մնացորդէն կը կողոպտէ . . .

Մեր ժողովրդին վրայ զարեւի ի վեր խուժող անթիւ ու անաւոր ազէտքներուն մէջ, էջմիածինը միշտ կանգուն էր մնացած, արիւնի եւ աւերի բոլոր հեղեղումներէն յետոյ՝ վերացելով իր ալեւոր ու մշակակնպան ճակատը, Հայ ժողովրդին համար կազմելով միշտ ազգային գոյութեան անկիւնաքար մը : Գէորգ Գ. լուսամբս ու կորովի կաթողիկոսին թերամ վերանորոգումէն ի վեր, էջմիածինը մաաւորական գեղեցիկ շարժման մը կեդրոնն ալ սկսած էր դառնալ : ներհուն բանասերներ, աաղանջաւոր ու կազմուած երատչուողներ, Լուսաւորչի տան հին պայծառութիւնը վերակենդանացնել սկսած էին : Եւ ահա այն պահուն ուր ազգը գործազին խանդավառութեամբ մը կը խմբուէր իր Մայր-Տանը շուրջը, անոր հազար վեցհարիւրամեակը տօնելու համար, հակաքրիստոնէական, հակամարդկային ու քրտոք մը կուգայ մահացու հարուա ը տալ էջմիածինը, զայն դարձնելով ողուական կառավարութիւնէն կախուած պարզ պաշտօնատունի մը . . .

Ահա ինչպէս կ'ըմբռնէ ողու կառավարութիւնը «Արեւելքի քրիստոնէից պաշտպան»ի դերը, որով կը ստնքայ Ահա ինչպէս այդ կառավարութիւնը իր երախտագիտութիւնը կը

յայտնէ այն անդին ծառայութեանց փոխարէն զոր հայ ժողովուրդը մատոյց Ռուսիոյ՝ իր Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ զէմ մղած պատերազմներուն մէջ, եւ ողու կառավարութիւնը այս գաղանական արարքը կ'ունենայ այնպիսի պահու մը երբ Թուրքը Հայաստանի մէջ կուտարածներու նոր շարք մը սարքելու վրայ է, — ուղեւոր կարծես բացէ ի բաց հասկցնէ թէ որոշած է Սուլթանին հետ ձեռք ձեռքի տուած փութացնել Հայութեան ջնջումը :

Այդ հարուածը, սակայն, որքան ալ ուժեղ ըլլայ, անկարող է Հայութիւնը ջնջելու, եթէ Հայութիւնը ունի հարկ եղած հոգեկան արիւնթիւնը, գիմացկունութիւնը, ինքնապաշտպանութեան կորովը : Ո՛չ ոք, ոչինչ կրնայ ջնջել ազգ մը երբ այդ ազգը չ'ուզեր ջնջուիլ : Ընդհանուր բարոյական պատկերը զոր մեր ազգը կը ներկայացնէ այս պահու, սեւ կողմեր խիստ շատ ունի : — Ինչպէս նկատած է ի վերջերս հրատարակուած «Վայրկեանը» տիրոգոսով պրոչիւրի մը մէջ, բայց մեր պատմութեան մէջ մէկէ աւելի անգամներ նմանօրինակ ներքին սխուր կացութիւններ յանկարծ դեղեցիկ զարթումներու յանգամ են՝ արաաքին Չարիքին ծայրայեղ կուտակումին յառաջ բերած փրկարար ցնցումին աակ : Արչակունեաց Հայկոսութեան վերջին շրջանը բարոյական անկումի բասմնելի նկարագիր մը երեւան կը հանուր, բայց այդ ողորմելի կացութեան ծոցէն էր որ ժայթքեց Մամիկոնեանց հոյակապ շարժումը : Բազմաառուհեաց հարստութեան վերջին սրերուն մէջ ալ, մեր ժողովրդին հոգեկան պատկերը մթնոյցած էր խորապէս : բայց այդ մթութիւնը յանդեցաւ Ռուսիանեան արշաւորսին : Եթէ Հայ ազգին երակներուն մէջ կաթիլ մը մնացած է վարպաններուն, վահաններուն ու Ռուսներուն արիւնէն, արգի խաւարն ալ կրնայ նոր առաւօտի մը նաւակասիքն ըլլալ :

Այն առնական զիմացութիւնը զոր ցոյց կուտայ Ռուսահայութիւնը՝ ողու կառավարութեան վայրայ որոշումին զէմ, այն յուզումը որով այդ զէպքը կը ցնցէ ամբողջ Հայութիւնը : Պոլսէն մինչեւ Ամերիկա, Սիսէն մինչեւ Պուլկարիա ընդհանուր զարթումի մը մխիթարիչ ու յուսատու մէկ նշանը կրնան համարուիլ :

Կովկասի ամբողջ Հայութիւնը, առանց գաւազարդի եւ կուտակցութեան խորութեան, միանամուռ ցոյցած է բողոքելու եւ ընդգիմանալու ողու կառավարութեան անարդար որոշումին զէմ : կաթողիկոսն եւ Արնոգր մերժած են ստորագրել ուրազը, բոլոր քաղաքներուն մէջ բողոքի հանդիսաւոր ցոյցեր տեղի կ'ունենան հազարաւոր Հայերու կողմէ, ու

ցոյցերը դարձնելու համար, ուստի կառավարութիւնը Հայոց վրայ կ'արձակէ իր կաշախները, որոնք միեւնոյն բանը կ'ընեն ինչ որ ըրին Քիւրտերը տաճկական Հայաստանի մէջ, անգին մարդիկ կը սպաննեն, կ'իներ, ծեւրունիներ կը ջարդեն . . .

Օրմանեան պատրիարքը եւ Պոլսոյ կրօնական ժողովը, ինչպէս եւ Սիւսի կաթողիկոսը ուժգնապէս կը բողոքեն այլ որոշման դէմ որով ուստի կառավարութիւնը աւագակարար կ'իւրացնէ ինչքեր որոնք կը պատկանին ոչ միայն ուստականակ Հայոց, այլ եւ թուրքիոյ, Կարսկաստանի, աշխարհի բոլոր կողմերու Հայոց (ինչ որ Պալատներին ալ ընդունած է)։ Արտասահմանի բոլոր գաղութները միեւնոյն բողոքը լսելի կ'ընեն։

Եթէ ուստի կառավարութիւնը որոշած է յամառել իր ընթացքին մէջ, Հայոց զիմադրութիւնը չի կրնար անշուշտ այլ որոշման գործադրութիւնն արգելել, բայց սա իրողութիւնը թէ հայ ժողովուրդը գիտցաւ միահամուտ արի բողոք մը բարձրացնել իրենց դէմ գործուած անիրաւութեան երեսին, պիտի արձանագրուի Պատմութեան մէջ՝ ի պատիւ Հայութեան, եւ մասնաւորապէս Ռուսահայոց համար, պիտի ունենայ լացի այս բարոյական արդիւնքին, զրական խորին արդիւնք մը՝ շատ տարբեր ուստի կառավարութեան յուսացածէն։ Ուքազը ոչ միայն անիրաւ է ու վայրագ, այլ եւ բացարձակապէս անխելք՝ ուստական շահերուն տեսակէտով։ Հայերը օտարացած են այն երկիրներուն մէջ ուր շատ լաւ հիւրընկալուած են — ինչպէս Կալիֆիոյ, Հունգարիոյ, Իտալիոյ մէջ, եւն. Ալեքսանդր Բ ի օրով, երբ ուստի կառավարութիւնը Հայոց նկատմամբ բարեկամ ու թողատու ընթացք մ'ունէր, Ռուսահայոց բարձր գասակարգը մեծ մասամբ աւելի ուստի սերէն կը խօսէր քան թէ հայերէն, ու շատերը չէին գիտեր հայերէնը եթէ ուստի կառավարութիւնն այդ ընթացքը շարունակէր։ Արեւելեան Հայերը թերեւ ինքնարեքարար կամաց կամաց պիտի ընթանային դէպ ի ուստացում։

Ալեքսանդր Գ. էն ի վեր, որ հալածանքներն սկսաւ, Կովկասի Հայութիւնն աւելի «Հայ» ըլլալ սկսած էր արդէն. հիմա այս անխելք ու բիրտ վարմունքն յետոյ զոր կ'ունենայ ուստի կառավարութիւնը, հայոց ուստացումը այդքան անկարելի պիտի ըլլայ. հայ արիւնք որ թափուեցաւ ուստի սուրինով, յախտնական եւ անանցանելի խրամ մը պիտի փորէ Ռուսին ու Հայուն միջեւ։ Եջմիածնին կաշկանդումը, զպրոցներու, ընկերութիւններու փակումը չեն բաւեր Կովկասի Հայութիւնը սոստացնելու. ան պիտի զիտնայ պահպանել իր լեզուն, իր ազգութիւնը, իր կրօնը, եւ պիտի ապացուցանէ որ ինք այ ունի այն կորովը զոր ուստականապառակ խոլոնխացիք ցոյց տուին նմանօրինակ կացութեան մը մէջ։

Իմադրութեան ու բողոքի շարժումը զոր Կովկասի Հայութիւնը կը բարձրացնէ ուքազին դէմ, շատ գեղեցիկ է. բայց այն սրտումները զոր՝ ըստ Թիֆլիզէն «Լ'Եօրօրէն» ի գրկուած թղթակցութեանց՝ մեր ուստահայ եղբայրները առած են ուստական հայաջինջ քաղաքականութեան դէմ ազգային գոյոյթիւնը պաշտպանելու համար, քննադատելի են մեծ մասամբ։

Ռուսահայ երիտասարդութիւնը որոշեր է, կ'ըսէ «Լ'Եօրօրէն» թղթակիցը, այսուհետեւ ուստի ընդհանուր յեղափոխական շարժման մասնակցիլ, իսկ ուստահայ հասարակութիւնը ամբողջութեամբ որոշեր է Մայր-Աթոռ Սիւսի փոխադրել, եւ այսուհետեւ ուստի կ'աւանտիւրաւութիւն Տաճկաստանի (եւ արտասահմանի) եկեղեցական կամ դպրոցական հաստատութեանց միայն յատկացնել «Լ'Եօրօրէն» ին թղթակցներէն մին, վերջապէս, կը յայտնէ թէ Եւրոպայի մէջ «ազգային գանձարան» մը հիմնելու արամադրութիւններ կան Ռուսահայոց մէջ։

Այս վերջին գաղափարը — որ «Անահիտ» ի մէջ ալ յայտնուեցաւ արդէն, — գեղեցիկ է եւ ժամանակայարմար։ Բայց միայն որոշումները աւելի յուզման արգիւնք են քան պաղ ու գիտակից խորհրդածութեան։

Թէ ուստահայ երիտասարդութեան կամ բունուորական գասակարգին մէջ գտնուին անհատներ, խմբակներ, որոնք, խառնուածքի, գաստիարակութեան բիրմամբ կամ իրենց ընկերական տիրուր կացութեան մղումին տակ, կամ ուստական արդի ընդհանուր բեմիմին դէմ շատ հասկանալի եւ անդիմադրելի զայրոյթէ մը գրգռած, մասնակցին ուստի ապատականներու յեղափոխական գործունէութեան, առի բնական եւ անխուսափելի բան մըն է բայց թէ «ամբողջ» ուստահայ երիտասարդութիւնը իբր «հայ» հասարական մարմին մասնակցի ուստի յեղափոխութեան եւ իր «բոլոր» ուժերը նուիրէ անոր, առի մեծ սխալ մը պիտի ըլլար ազգային տեսակէտով։ Ռուս յեղափոխութեան մասնակցողները կատարած կ'ըլլան զեր մը որ «ուստական» է, ու ոչ մէկ անմիջական օգուտ չի կրնար բերել Հայ ազգին՝ իր արդի վտանգաւոր կացութեանը մէջ, ուստական բեմիմին բարեփոխուելուն մէջ տեսնել Հայութեան փրկութիւնը, ու միմիայն անոր մէջ, — առի խախուտ ու տարաամ տեսութիւն մըն է, որովհետեւ ոչ ոք չի գիտեր թէ քանի՞ օարիէն պիտի կատարուի այդ բարեփոխութիւնը, — ու մինչեւ այն ատեն Հայութեան վիճակը կրնայ բոլորովին յուսահատական դարձած ըլլալ, Ասիից գատնոյն իսկ երբ բեմիմը փոխուի (փոփոխութիւն մը որ արմատական չպիտի ըլլայ) անշուշտ, այլ մասնակի, ոչ ոք կ'ապա-

հովէ թէ այդ պարագային հայ ազգութեան
 բոլոր բազմաթիւները պիտի իրականանան եւ
 անոր Բաւարիա ամբողջապէս պիտի մարմնա-
 նայ: Ռուսական յեղափոխութեան հաւաքա-
 բար եւ իբր հայ մարմին՝ մասնակցելով, հայ
 երթատարգութիւնը ուրիշ ճամբով մը դէպ ի
 ուսացում կրնայ առաջնորդուիլ: — Ռու-
 սահայ երթատարգութիւնը, եւ ամբողջ ուս-
 սահայ հասարակութիւնը պարտաւոր է ամէն
 բանէ առաջ իր բոլոր ուժերը նուիրել ճաճ-
 կահայոց գոտին աջակցելու (որմէ կտրուել է
 Հայ ազգին գերագոյն իտէլիին իրականու-
 ցումը), ինչպէս եւ իրենց իրենց մէջ՝ ազգային
 լեզուին, կրօնքին ու միութեան պահպանման
 համար բոլոր հարկ եղած միջոցները ձեռք
 առնելու:

Գալով միւս որոշումներուն, անոնք աւելի
 զարմանալի կը թուին: Կովկասի Հայութիւնը,
 սուս կառավարութեան կրամ հարուածին
 պատճառած սուր ցաւին տակ, այդ ցաւին ազ-
 դեցութեամբ իր բովանդակ ասելութիւնը այդ
 հարուածը տուողին դէմ կենդանացուցած, կը
 թուի մոռցած ըլլալ այն վիթխարի ու ճիւղ-
 դային, պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած
 ոճիրը զոր Սուլթանին կառավարութիւնը
 գործեց Հայոց դէմ: — Ռուսահայ գործիչնե-
 րէն ոմանք զարմանք ու նոյն իսկ գայրոյթ կը
 յայտնէին վերջերս՝ տեսնելով որ Տաճկահայք
 դեռ ուս կառատարութեան վրայ յոյս կը
 դնեն ու դեռ կը դիմեն անոր, գիտնալէ յետոյ
 Ռուսիոյ հայաջինջ արամագրութիւնները
 յայտնող կարգ մարտքները: Ինչ մտածել
 այժմ, երբ կը տեսնենք որ Ռուսահայք կ'որո-
 շին Տաճկին ապաստանիլ, իրենց յուզմանը մէջ
 մոռնալով որ այդ Տաճկիք դեռ երէկ մեր հա-
 զարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը մորթեց,
 մեր հարիւրաւոր վանքերը, եկեղեցիներն ու
 զպրոցները կողոպտեց, պղծեց կամ այրեց եւ
 թէ միւսնոյն բանը կը շարունակէ մինչեւ
 այսօր: Տաճկահայոց ընթացքը բացատրելի էր:
 Հակառակ որ Հայաստանէն կտոր մը գրաւելէն
 անմիջապէս յետոյ ուս կառավարութիւնը
 Հայութիւնը ուսացնելու իր հետաւոր նպա-
 տակը երեւան հանց, Ներսէս պատրիարքը
 1878ին Սան-Սթեֆանո ուսական բանակը գը-
 նայ եւ ուս կառավարութեան գիմեց, — եւ
 լաւ ըրաւ, որովհետեւ այդ գիմումովն է որ
 հայկական խնդիրը հիմնուեցաւ իբր քաղաքա-
 կան խնդիր, շնորհիւ Ռուսիոյ որուն շահերն
 այդ միջոցին հայկական շահերուն համաձայն
 էին: Տաճկահայ բոլոր այն գործիչները որ
 անկից ի վեր, տաճկահայ գոտին լուծման մէջ
 ուս կառավարութեան որոշ ընդդիմութիւնը
 չհրաւիրելու ձգտող թաքթիք մը կը թելադ-
 րէին, այդ նոյն ուղղութեան էր որ կը հետե-
 ւէին, մտածելով թէ տաճկահայ պայքարը,
 թէ՛ Ռուսքին, թէ՛ Քիւրտին եւ թէ՛ որոշապէս
 Ռուսին դէմ ուղղուելով, յաջողման շատ քիչ
 հաւանականութիւն կ'ունենար, եւ թէ կարե-

լին ստամանին մէջ պէտք էր ջանալ այնպէս
 շարժիլ որ ուսական գորութեանէն (ա՛յնքան
 մեծ՝ Արեւելեան հարցերուն մէջ) փոխանակ
 վնասուելու, օգտուի Տաճկահայ գոտը (ինչ որ
 անկարելի չէր եթէ ստաջին սրէն տաճկահայ
 գործունէութիւնը Հուլիս-Սեպտեմբրի զորավարին
 ցոյց տուած ծրագրին հետեւած ըլլար): Վեր-
 ջոպէս, Տաճկահայ գոտը Պերլինի գաշնագրին
 վրայ հիմնուած ըլլալով, Տաճկահայք չէր կըր-
 նար ինչ կասկածներ ու վախեր ալ որ ունե-
 նար Ռուսէն, զանց առնել Ռուսիոյ իբր Պեր-
 լինի գաշնագրին ստորագրող պետութեան՝
 միջախառնութեան ձեւը հաշի գնելու պարագան:
 Ասի անվիճելի է, Բայց ի՛նչպէս բացատրել որ
 մեր ուսական եղբայրները կարենան Սուլ-
 թանին կառավարութեանը ապաստանելու գա-
 զափարն ունեցած ըլլալ: Մեր մէջ — մանա-
 ւանդ Ռուսահայոց մէջ — տարածուած կարծիք
 մըն է թէ Տաճկիք նախընտրելի է Ռուսէն,
 որովհետեւ Տաճկիք անհատներ կր սպաննէ,
 բայց ազգութիւնը չի սպաննիր, մինչ Ռուսը
 արմատէն կը քանդէ ազգութիւնը: Նախ,
 պէտք է գիտնալ — ու Տաճկահայ ըլլալու է
 ասիկա մինչեւ սկիորներուն ծովը զգացած
 ըլլալու համար — թէ ազգութեան պահպա-
 նումը արհամարհուած, ցրտցուած, ապտակուած,
 անառնականացած, ինքզինքը պարզ գոգի մը
 դեմ իսկ պաշտպանելու անկարող դարձած
 «ստրուկ» ի վիճակին մէջ մնալու գնովը միայն
 կարելի է ունենալ, եւ չեմ գիտեր թէ այդ
 ամօթալի ձեռով պահպանուած ազգութիւն մը
 կ'արժէ՞ պահել յետոյ, ո՞վ կարող է ապահովել
 թէ Տաճկին այդ արհամարհու ու հաշուած
 թոյլատուութիւնն ալ յաւիտենական պիտի
 մնայ: Թուրքը նոյն իսկ սխաժ է, ան-
 հասնիր ջնջելէն զատ, ազգութիւնն ալ ջըն-
 ջելու (արդէն՝ երբ անհատներու ջնջումը
 հարիւրազարներով կը կատարուի, ազգու-
 թիւնը ատով ալ իր ջնջումին ալ առաջնոր-
 դուա՞ կ'ըլլայ): Զարգերու միջոցին թուրք
 կառավարութիւնը փորձեց բռնի մահմետակա-
 նացնել Հայերը: չյաջողեցաւ: Բայց «փորձեց»:
 Թուրքը ջնջեց մեր Սահմանագրութիւնը,
 Սիսի կաթողիկոսական ընտրութեան աւանդա-
 կան կարգուձեւը իր ուղածին պէս փոփոխեց:
 Վազ՝ գեռ աւելի առաջ ալ կրնայ երթալ:

Ձե՛, Սուլթանական րեժիմը ոչ մէկ կերպով
 բուստենոսցեֆական րեժիմէն նախընտրելի չի
 կրնար համարուիլ: Իրար կ'արժին երկուքն
 ալ:

Ո՛ւր աւագատանիլ, ինչի՞ վրայ կրթընել
 ուրեմն: — Հայը այլ եւս պէտք է ինք իրմէջ
 ապաստանի, ինքն իր վրայ կրթընի ամէն
 բանէ առաջ:

Հայ եկեղեցին եւ հայ ազգը երբեք չեն կր-
նար իրենց կեանքը լրջօրէն ապահովուած
նկատեալ՝ ցորքան ու եւ է բնաւոր պետութեան
քմահաճ ու փոփոխական թոյլտուութենէն
կախուած է այդ կեանքը : Հայ ազգութեան
կեանքը այն ատեն միայն լրջօրէն պիտի ա-
պահովուի , երբ ան՝ արու ճիգով մը՝ կանգնել
յո տունը , որուն երգիքին տակ պատասպա-
րել կարենայ իր ազգային գոյութիւնն ալ , իր
հօրենական եկեղեցին ալ , իր լեզուն ալ :

Ահա միակ յենակէտը , որուն պէտք է սե-
ւտին բոլոր Հայերուն աչքն ու միտքը՝ այս
վայրկեանիս : Ահա էական գործը որուն պէտք
է լծուին բոլոր Հայերը . եթէ կ'ուզեն լրջօրէն
եւ ցմբշտ փրկել իրենց ազգային գոյութիւ-
նը : Ահաք է իրազորեւ ձրայիրը զոր Լորիս-
Մելիքով զօրավարը թելադրեց : Անոր իրա-
զօրծումին մէջ Ռուսը չի կրնար անխորտակե-
լի գիմադրութիւն մը բերել , եւ Արեւմտեան
Եւրոպան կրնայ մեղի աջակցել (ու շահ տունի
աջակցելու) : Բազմաթիւ պայմաններ հաւա-
նական կը կացուցանեն այդ ճամբուն մէջ
յաջողութիւնը . — մինչ ատուել քան երբեք
վտանգաւ . է այժմ ոռուս-թուրք սահմանա-
գլխին մօտ գտնուած հայկական նահանգնե-
րու մէջ մզուած գործունէութիւն մը որովհե-
տեւ ատի ուրիշ բանի չի կրնար առաջնորդել
բայց եթէ ոռուսական պատուով , որ՝ Ռուսիոյ
արդի արամադրութիւնները մեզը ծանօթ ըլ-
լալով՝ մեծ աղէտք մը պիտի ըլլայ :

Բարոյական գեղեցիկ դիմադրութիւնը զոր
Ռուսահայք ցոյց կուտան . ազգասիրական ուժը
որ անով րսպապատկուած ու ժողովուած է
անունը մէջ պէտք է զբական գործունէութեան
մը մէջ պտղաբեր գառնան որպէսզի կարենան
լուրջ արդիւնքի մը յանդիլ : Կովկասի Հայու-
թիւնը մեծ ուժ մը կը ներկայացնէ , որմէ
ցարդ շատ փոքր բաժին մը բերած է Տաճկա-
հայ գաւիին . — այսինքն Հայութեան կենաց
եւ մահու գաւիին : Եթէ Ռուսահայք իրենց
ներկայացուցած բոլոր ուժը՝ իր ամէն ձեւե-
րով՝ փութացնեն իրենց տաճկահայ եզրայր-
ներուն հետ Լորիս-Մելիքով զօրավարին թե-
լադրած ձրագրին իրականացմանը նաւերելու ,
մեր ազգը կը փրկուի , եւ այն ատեն բաղձա-
ցուած «փոխադրութիւնը» ինքնին կը կատա-
րուի եւ արժէք ու նշանակութիւն կ'ունենայ :

Հետեւինք մեր Պատմութեան : Ան է լաւա-
րոյն առաջնորդը :

Առանց ատոր , երբ վաղը մակեդոնական
հարցը լուծուի եւ մենք մեր արդի վիճակին
մէջ մնանք , մինչև ցարդ թափուած ջանքերը ,
կրուած կորուստները պարասպը գացած պիտի
ըլլան , ու հայ ցեղը — ինչպէս ըսի արդէն
«Վայրկեան»-ին մէջ — Բոյոնիացոց եւ Հրկա-
ներու բաղդակից ցեղ մը պիտի դառնայ :

Այն ատեն , երբ այդ փառք հաւանակածն
թիւնը իրականանայ , կարելի է մտածել Մայր-
Աթոռի փոխադրութեան ու կտակներու նոր
կարգադրութեանց մասին . այդ ալ՝ Երզրզի
Հրէշին սատակելէն յետոյ միայն : Անոր յաջոր-
դը կրնայ ըլլալ ոչ աւելի ու չիմ , աւելի մարդ-
կային ընթացք մը բռնէ Հայոց հանդէպ : Եւ
ատի կրնայ հասկա՝ ալը , արգարանալի եւ նոյն
իսկ անհրաժեշտ դարձնել՝ «կրկու չարեաց
փոքրագոյն»-ի սկզբունքով՝ Հայ եկեղեցոյ
կեդրոնատեղւոյն Տաճկաստան փոխադրուիլ :
Բայց ցորքան Համիտ կենդանի է , աններկի
պիտի ըլլալ որ Հայութիւնը այդ «վստահու-
թեան» ու «ներումի» ցոյցը ընէր անոր . այդ
բանն ընելէ յետոյ , Հայութիւնը՝ այսպիսի
վայրկեանի մը մէջ՝ ուր տաճկական բեմիմին
ջեջու մը կը պահանջէ , ի՞նչ կրեսով պիտի շա-
րունակէ դիմել Եւրոպային՝ Սուլթանին զէմ
բողոքելու համար :

Կացութիւնը զարնուրի է այսօր , — բայց
որոշ , աւելի որոշ քան երբեք մեծ որոշութիւնը
առաւելութիւն մըն է՝ նոյն իսկ վտանգին մէջ :

Ծայրագոյն Չարիքէն կը ծնի Բարիքը . —
կ'ըսէ ժողովրդական առածը : Բայց բարիքը
երբեք ինքնին չի ծնիր : «Լաք է Չարիքին
կարծր ծոցէն «կորզել» զայն , առնական ճիգով
մը :

Ատեն է որ հայ ժողովուրդը ապացուցանէ
թէ ունի այդ առնականութիւնը :

Իր կեանքը իրմէ կախուած է :

Ո. 2.

Փարիզ , 21 Սեպտ. 1903

ՏՊԱՐԱՆ „ԱՆԱՀԻՏ”

22 RUE CLAUZEL, PARIS

Կը տպագրուին, խնամքով եւ մատչելի գներով, հայերէն ու ֆրանսերէն զրքեր, զրքոյկներ, գեղարուեստական հրատարակութիւններ, յայտագրեր, հրաւիրագրեր, այգաքարտեր, ծանուցումներ, եւն, եւն :

«ՏՊԱՐԱՆ ՍՆՆԷԻՏ» պիտի շարունակէ «Մատենադարան Անահիտի» շարքը, պիտի սկսէ «գեղարուեստական հրատարակութեան» նոր շարք մը եւ պիտի շարունակէ նմանապէս «Անահիտի հրատարակութիւններ»ը, որոնց առաջինը, «Երանայեալ Գուշակի Դիւան»ը, մեծ համակրութեամբ ընդունուեցաւ հայ հասարակութենէն :

«Անահիտի հրատարակութեան» ամենէն մօտակայ թիւերը պիտի ըլլան՝

1. ԷՕՄԷՐ ԽԱՅԵԱՄԻ ԲՍՈՒԵԱԿՆԵՐԸ, Թարգմանութիւն Գ. ՓԱՌՆԱԿԻ
2. ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՆ, ՈՒ ԳՈՐԾԸ, ուսումնասիրութիւն ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ
3. ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ԲԵՐԹՈՒՍԵՆՆԵՐՆ ՈՒ ՃԱՌԵՐԸ, (Բ. տպագրութիւն) :
4. ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԵԻՆՆԵՐԸ, (Բ. տպագրութիւն) :

Բացուած է բաժանորդագրութիւն Պեշիկթաշլեանի կենսագրութիւնն եւ քերթուածներն ու ճառերը պարունակող երկու հատորներուն համար : Երկու հատորը պիտի արժեն բաժանորդ գրուողներուն համար՝ հինգ ֆրանք, իսկ տպագրութիւնն յետոյ՝ վեց ֆրանք : Բաժանորդագրուել ցանկացողներէն կը խնդրենք այժմէն ղրկել նշանակուած դրամարը (5 ֆրանք), որպէս զի ըստ այնմ որոշենք տպագրութեան օրինակներու թիւը :

Կը խնդրուի «Տպարան Անահիտ»ի գործառնութեանց վերաբերեալ ամէն նամակ ղրկել տպարանի հասցէին, իսկ «Անահիտ» ամսաթերթին, «Հրատարակութիւնք Անահիտի»ին եւ «Մատենադարան Անահիտի»ին վերաբերեալ ամէն նամակ ղրկել խմբագրութեան մշտական հասցէին :

POÈMES ARMÉNIENS, ANCIENS ET MODERNES

TRADUITS PAR

A. TCHOBANIAN

ET PRÉCÉDÉS D'UNE ÉTUDE DE

GABRIEL MOUREY

Գին, փափաքողները պէտք է ղրկեն հետեւեալ հասցէին :

Librairie A. Charles. 8 Rue Monsieur le Prince, PARIS

Գին 2 Ֆր.

ԱՆՆԱԿԻՏԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :
 Բաժանորդագրինն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա), 12 ֆրանք (օտար երկրներ)
 2 տուրք (Ամերիկա), 5 բուլղի (Ռուսիա) :
 Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. (Ֆրանսա), 6 ֆր. (օտար երկրներ) 1 տուրք (Ամերիկա), 3 բուլղ. Ռուսիա) :

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ ԿԱՆՆԻԿ է :
 Ձեռագիրները ետ չեն դարձուիր :
 Կ'ընդունուին ազգեր :

Յօդուած եւ բաժանորդագրին զրգիւ հետեւեալ հասցէին

A. TCHOBANIAN

17. RUE LA BRUYERE

PARIS

«ԱՆՆԱԿԻՏ»Ի ԳՈՐՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Թիֆլիս . —	Պարոն Գալստեան (Կուտտենբերգ զբաղմանոց)
Պաքու . —	» Ս. Մ. Մոցիկեան
Ռուսնոց . —	» Նշան Ս. Թորոսեան
Ճիւղիւղ . —	» Ա. Տեմիրճիպաչեան
Դավրէժ . —	» Մկրտում Սահակեան
Նիւ-Յօրք . —	» Պետրոս Գարրիէլեան
Իսթ Ուոթըրթաուն .	» Կ. Մալխասեան
Ուոթըր . —	» Ա. Յովսեփեան
Ջիքալօ . —	» Ա. Քարակալուրեան
Գրսթոն . —	» Արամ Ասքանազ
Փրովիտէնս . —	» Օ. Տիրատուրեան